

Open vensters voor onze tijd

De Canon van Nederland herijkt

Rapport van de Commissie Herijking Canon van Nederland

Inhoudsopgave

Deel I – Verantwoording

Woord vooraf

Samenvatting

Aanbevelingen

1. De Canon van Nederland – typering, opdracht en werkwijze

1.1 De Canon van Nederland sinds 2006

Basisonderwijs en pabo's

Voortgezet onderwijs

Gebruik in andere sectoren

1.2 Opdracht, commissie, werkwijze

2. De Canon herijkt – hoofdlijnen, vensterpalet, teksten

2.1 Het goede behouden

2.2 Herijking noodzakelijk

2.2.1 Vernieuwde hoofdlijnen

2.2.2 Vensterpalet in nieuwe balans

Vijftig?

Vernieuwde verhalen over Nederland

Schaduwkanten en meerstemmigheid

Meer vrouwen, meer diversiteit

Internationale invalshoek

Regionale spreiding

Verhouding met de tien tijdvakken

Het vernieuwde palet

2.2.3 Herschreven teksten

2.3 Niets te wensen over?

3. De herijkte Canon en het onderwijs - curriculum, didactiek, referentiekader

3.1 Plaats en positionering in het curriculum

3.2 Didactische toepassing in het basisonderwijs

De Canon en de schoolvakken

De Canon voor jonge leerlingen

3.3 Didactische toepassing in het voortgezet onderwijs

Hoofdlijnen en vensters

Didactische toepassing

3.4 Historisch referentiekader

4. Beheer van de herijkte Canon – stichting, website, herijkingsritme

4.1 Governance via stichting

4.2 Implementatie

4.3 Website canonvannederland.nl

4.4 Herijkingsritme

Tot slot

Geraadpleegde literatuur

Deel II – De herijkte Canon

- Wandkaart
- Hoofdlijnen
- Vensters

Bijlagen

- 1. Opdrachtbrief**
- 2. Samenstelling commissie en werkwijze**
- 3. Gesprekspartners en deskundigen**

Illustratieverantwoording
Gebruikte afkortingen

We zijn allemaal nieuwkomers in een geschiedenis die we niet hebben gemaakt. Ongeacht herkomst kan iedereen zich dat verleden toe-eigenen om hier een toekomst op te bouwen. [...] De canon is een uitnodiging om een verdeeld verleden tot een gedeeld verhaal te maken.

Paul Scheffer¹

[De Canon] is er om een beeld te geven van de Nederlandse geschiedenis, niet om genoegdoening te geven aan iedereen die ooit werd achtergesteld.

Els Kloek²

---

¹ Scheffer 2019.

² De Ruiter 2019.

Deel I – Verantwoording

Woord vooraf

De herijking van de Canon van Nederland was een uitdagende puzzel waaraan onze commissie bijna een jaar lang hard heeft gewerkt. Het was een plezier om gezamenlijk aan de slag te zijn met belangrijke vragen: welke verhalen over de Nederlandse geschiedenis willen wij vertellen, en wat zouden leerlingen van vandaag moeten meekrijgen? Daaraan richting geven, een mooiere taak is haast niet denkbaar.

De uitwerking kostte ons meer tijd en aandacht dan aanvankelijk voorzien. Een oppervlakkige inspectie zou tot de slotsom kunnen leiden dat de herijkte Canon een aantal nieuwe vensters telt maar verder ongewijzigd is gebleven. Niets is minder waar: vanuit zeven hoofdlijnen en een aantal aandachtspunten hebben we de complete Canon herijkt en daarbij ook naar een nieuwe balans gezocht. Dat leidde tot het opnieuw beschouwen en herschrijven van alle vensterteksten.

We hopen daarmee zowel de Canon van Nederland zelf als het onderwijs en de samenleving waarvoor hij bestemd is een dienst te hebben bewezen.

22 juni 2020

Namens de commissie,

James Kennedy
voorzitter

Samenvatting

Een herijkte Canon voor alle Nederlanders

- Vijftig vensters en zeven hoofdlijnen
- Tien nieuwe vensters: niet beter, maar anders dan de tien waarvan we afscheid nemen
- Kijkend vanuit de hedendaagse samenleving
- Meer balans op het gebied van meerstemmigheid, gender, diversiteit, internationaal perspectief en regionale spreiding
- Oog voor didactische bruikbaarheid in bovenbouw primair onderwijs (po) en onderbouw voortgezet onderwijs (vo), bijvoorbeeld in de mogelijkheid om vanuit het heden en concrete voorbeelden een 'goed verhaal' te vertellen
- Een vernieuwde wandkaart en herziene vensterteksten op drie leesniveaus
- Voortaan digitaal te vinden via canonvannederland.nl

Open vensters voor onze tijd

Aanbevelingen

1. Gebruik hoofdlijnen en vensters van de herijkte Canon in po en vo als hulpmiddel bij het vormgeven van meer samenhang of samenwerking tussen vakken; de herijkte Canon sluit aan bij zowel een chronologische als een thematische opbouw van een curriculum.
2. Benut de herijkte Canon in de onderbouw van het vo om de vensters verder open te zetten. Het internationale perspectief dat in vrijwel elk venster wordt aangestipt, biedt hiervoor ruime mogelijkheden.
3. Zet de hoofdlijnen in bij de verdere uitwerking van het leergebied Mens & Maatschappij en Burgerschap in het kader van Curriculum.nu en neem de uitgangspunten voor de herijkte Canon mee bij het onderzoek naar een vernieuwd historisch referentiekader binnen het leergebied Mens & Maatschappij.
4. Neem de Canon op in de toekomstige kerndoelen als onderdeel van het historisch referentiekader.
5. Bouw de Canonwebsite uit als verzamelpunt voor verdere didactisering volgens wiki-model, om samen te werken aan uitwerking van verwijzingen en vertakkingen bij de Canonvensters.
6. Stel de beheerders van canonvannederland.nl in staat om de website verder te actualiseren, bijvoorbeeld met een vernieuwde reeks filmpjes bij de vijftig vensters (met ondertiteling) en met vensterlessen bij de nieuwe en gewijzigde vensters.
7. Herijk de Canon van Nederland voortaan elke tien jaar, en neem daar telkens een jaar de tijd voor.

Hoofdstuk 1

De Canon van Nederland

Typering, opdracht en werkwijze

1.1 De Canon van Nederland sinds 2006

Toen de wereld veertien jaar jonger was, leek het Verenigd Koninkrijk nog onlosmakelijk verbonden aan 'Europa', werd er volop aardgas gewonnen in Groningen, noemde men Michiel de Ruyter onbekommerd een zeeheld en vonden de meeste mensen het goed verdedigbaar dat er slechts drie vrouwen waren opgenomen in de Canon van Nederland. De tijd vliegt.

Toch heeft deze Canon sinds zijn lancering in oktober 2006 de tand des tijds op veel punten goed doorstaan. Ontworpen door de commissie-Van Oostrom is hij een begrip geworden.³ Op allerlei manieren vervult hij een rol in de samenleving en wordt hij ingezet in het onderwijs. Het belangrijkste instrument daarvoor is de website entoen.nu, waarop de vijftig vensters van de Canon digitaal ontsloten worden en die een aanzienlijke en trouwe bezoekersschare heeft opgebouwd.⁴

De commissie-Van Oostrom heeft de Canon in de eerste plaats gelanceerd als instrument voor het onderwijs, als didactisch concept om leerlingen basiskennis over de Nederlandse geschiedenis bij te brengen. De Canon is daarbij vakoverstijgend van opzet: hij maakt deel uit van de leerstof die zowel in basisonderwijs als voortgezet onderwijs aan de orde zou kunnen komen bij schoolvakken als geschiedenis, aardrijkskunde, Nederlands, de kunstvakken, maatschappijleer en levensbeschouwelijke vorming. Sinds 2010 maakt de Canon deel uit van de zogenoemde kerndoelen voor basis- en onderbouw voortgezet onderwijs. Hij is daarbij gekoppeld aan de leerdoelen voor het vak geschiedenis. De Canonvensters worden getypeerd als 'uitgangspunt ter illustratie van de tijdvakken'.⁵ Een drietal onderzoeken uit 2008, 2012 en 2018/2019 maakt het mogelijk de ontvangst en waardering van de Canon in het onderwijs op hoofdlijnen te typeren.⁶

Basisonderwijs en pabo's

In het basisonderwijs wordt de Canon door ruim twee derde van de leerkrachten in de bovenbouw gebruikt. Ze benutten de vensters vaak als extra materiaal naast een methode of als inspiratiebron bij het vormgeven van thematisch onderwijs. Een op de vijf scholen gebruikt de Canon als zelfstandig didactisch onderwijsconcept. De Canon wordt ingezet bij verschillende vakgebieden, vooral bij geschiedenis (89%), wereldoriëntatie (48%) en kunst en cultuur (41%).

Leraren zijn van mening dat de Canon helpt bij het bevorderen van kennis over de Nederlandse geschiedenis en cultuur. Negen van de tien ondervraagde leraren zijn bekend met www.entoen.nu;

---

³ De commissie-Van Oostrom presenteerde op 16 oktober 2006 haar rapport in twee delen: deel A en B. Op 3 juli 2007 werd daaraan deel C toegevoegd, met daarin een terugblik op de discussies van het voorgaande half jaar, en met een aantal kleine bijstellingen aan het concept. Als wij het over de Canon van Nederland hebben, verwijzen we naar de in 2007 vastgestelde versie.

⁴ Heel 2019 verzorgde www.entoen.nu 1.350.323 sessies voor 974.954 bezoekers, hoofdzakelijk tijdens schooluren. Zie ook Oberon 2019, p. 36-44. De website entoen.nu is inmiddels hernoemd tot canonvannederland.nl.

⁵ De letterlijke tekst van kerndoel 52 po: 'De leerlingen leren over kenmerkende aspecten van de volgende tijdvakken: jagers en boeren; Grieken en Romeinen; monniken en ridders; steden en staten; ontdekkers en hervormers; regenten en vorsten; pruiken en revoluties; burgers en stoommachines; wereldoorlogen en Holocaust; televisie en computer. De vensters van de canon van Nederland dienen als uitgangspunt ter illustratie van de tijdvakken.' Kerndoel 37 vo heeft een vergelijkbare formulering.

⁶ Sardes/Oberon 2008, Oberon 2012 en Oberon 2019. We verwijzen hierna uitsluitend naar het meest recente rapport, kortweg aangeduid als het Oberononderzoek.

zij vinden de website een betrouwbare informatiebron voor leerlingen. Van de ondervraagde leraren basisonderwijs was maar een kleine groep (15%) voorstander van een inhoudelijke herziening.

Op de pabo speelt de Canon een zowel inhoudelijke als didactische rol. In de eerste twee leerjaren wordt met behulp van de Canon de inhoudelijke kennis van studenten opgefrist. Gedurende de opleiding laten pabodocenten hun studenten kennismaken met verschillende manieren waarop ze de Canon in de klas kunnen gebruiken, onder meer in de vorm van stageopdrachten. De door Oberon ondervraagde pabodocenten zijn van mening dat de Canon duidelijk en overzichtelijk is verwerkt in de studieboeken van aankomende basisschooldocenten. De pabodocenten zijn erg tevreden over de Canon en de website. Ze werken er veel en graag mee in hun onderwijs en waarderen het rijke, kwalitatief goede aanbod van materialen op de site.

Voor de herijking vinden pabodocenten het van belang dat er een evenwicht blijft tussen culturele, politieke, wetenschappelijke en economische vensters. Ook benoemen ze dat een aantal vensters kernachtiger en/of spannender uitgewerkt mag worden.

Voortgezet onderwijs

Geschiedenisdocenten in het voortgezet onderwijs waren net gestart met de implementatie van de tien tijdvakken en kenmerkende aspecten van de commissie-De Rooy, toen in 2006 de Canon van Nederland werd geïntroduceerd. Door zijn andere aanpak sloot de Canon niet naadloos aan bij de tijdvakken en dat heeft de implementatie van de Canon voor het vak geschiedenis bemoeilijkt. Volgens het Oberononderzoek worden Canonvensters wel gebruikt in het voortgezet onderwijs, vooral ter verdieping of illustratie. Zes op de tien vo-docenten in dit onderzoek gebruiken de Canon als het van pas komt. Er zijn ook docenten die zeggen de Canon helemaal niet te gebruiken. Daar dient zich overigens een methodologische onderzoeksbeperking aan: wanneer gebruik je de Canon? Want een groot deel van de vensters komt inmiddels in de courante lesmethoden geschiedenis aanbod. De Canonwebsite is ook in het voortgezet onderwijs breed bekend en de beschikbare filmpjes, afbeeldingen en vensterplaten worden veel ingezet. Kortom, de Canon van Nederland doet in het voortgezet onderwijs vooral dienst als inspiratiebron.

Op de Canon is bij vo-docenten inhoudelijke kritiek te horen vanwege het specifiek Nederlandse en zelfs nationalistische karakter, het grote aandeel witte mannen en een vermeende politieke lading. De als gebrekkig ervaren aansluiting bij de tien tijdvakken en het gefragmenteerde karakter (veel losse vensters) worden ook als problematisch ervaren. De helft van de ondervraagde vo-docenten geeft aan dat de Canon herijkt zou moeten worden, beduidend meer dan bij de po-docenten. Zij merken onder andere op dat de Canon diverser en actueler kan zijn, meer gespreid over de tijdvakken en ook meer aansluitend bij de tijdvakken.⁷

Gebruik in andere sectoren

De Canon is ook een belangrijke inspiratiebron gebleken voor musea, erfgoedinstellingen en een brede in geschiedenis geïnteresseerde doelgroep. Al in het najaar van 2006 werden de eerste lokale, regionale en ook thematische canons gepresenteerd en die stroom gaat nog altijd door; er zijn er inmiddels meer dan tweehonderd. De meeste lokale en regionale canons zijn samengesteld door

---

⁷ Deze alinea leunt op passages uit de Oberononderzoeken, reacties in tijdschrift *Kleio* (zoals Salemink 2020) en reacties van dertig geschiedenisdocenten uit het vakdidactische netwerk van Hanneke Tuithof die in juni 2019 bevraagd zijn op hun mening over de Canon.

historische verenigingen, al dan niet onder regie van de provinciale erfgoedhuizen. Met elkaar vullen deze canons het verhaal van de Nederlandse geschiedenis steeds fijnmaziger in.⁸

Sinds 2017 heeft het Nederlands Openluchtmuseum een vaste Canontentoonstelling, en is er een netwerk opgezet van inmiddels zo'n dertig Canonmusea verspreid over Nederland. Deze musea verbinden zich aan het netwerk met de selectie van een of meer iconische topstukken uit hun collectie die te koppelen zijn aan een van de vensters van de Canon van Nederland.

Verder zijn in de afgelopen jaren verschillende boeken uitgebracht over de Canon van Nederland, en er zijn diverse filmpjes gemaakt die aansluiten bij de vijftig vensters, bijvoorbeeld door het jeugdprogramma Klokhuis en door SchoolTV (zogenoemde Beeldbankclips).

1.2 Opdracht, commissie, werkwijze

De commissie kreeg in juli 2019 de opdracht om de Canon van Nederland zoals die werd samengesteld door de commissie-Van Oostrom, te herijken. Herijken is bepalen of iets nog aan de norm voldoet, zoals je een meetlat herijkt (wat treffend genoeg de oorspronkelijke betekenis is van het woord canon: meetlat of maatstaf). De minister van OCW omschreef de opdracht als het 'tegen het licht houden van keuzes en teksten die [in 2005-2006] op grond van de inzichten van toen gemaakt zijn'.⁹

De formele opdracht was duidelijk, maar wat betekende dat in de praktijk? Het ging hier om de eerste herijking van de Canon van Nederland, dus we betraden onbekend terrein. De minister gaf in haar brief aan dat een herijking vermoedelijk minder lang hoefde te duren dan een canon uit het niets te scheppen. Het zou een beperkte interventie moeten kunnen zijn. Wat de Canon nodig had was een actualisering die aansloot bij nieuwe wetenschappelijke inzichten, maatschappelijke verschuivingen en feedback uit het onderwijsveld.

De minister heeft ons nog andere vragen gesteld, rond de plaats van de Canon in het curriculum, over de verhouding tot het historisch referentiekader en over de gewenste frequentie van het herijkingsproces. Al deze vragen komen in de loop van dit rapport aan de orde.

Onze commissie is zodanig samengesteld dat de belangrijkste sectoren die te maken hebben met de Canon erin vertegenwoordigd zijn. In de eerste plaats het afnemend veld: primair onderwijs, voortgezet onderwijs en hun respectieve lerarenopleidingen, maar uiteraard ook de academische wereld en aanverwante spelers op het terrein van geschiedenis en erfgoed. Daarbij zij aangetekend dat alle leden op persoonlijke titel zijn benoemd en niet als afgevaardigden van een bepaalde sector of organisatie. Eén lid was indertijd secretaris van de commissie-Van Oostrom, en is in onze commissie gekozen vanwege de continuïteit en om de opgedane ervaringen en inzichten optimaal te benutten. Sommige leden waren van meet af enthousiast over de Canon, andere hebben in het publiek bedenkingen geuit. Elk lid had haar of zijn ideeën over de manier waarop de Canon herijkt zou moeten worden, en allen samen vonden we het een mooie uitdaging om aan te gaan.¹⁰

Met onze verschillende achtergronden en diverse vertrekpunten was het belangrijk om de tijd te nemen consensus te bereiken over de aanpak van de herijking. En uiteraard om het onderwerp van

---

⁸ De commissie-Van Oostrom pleitte al voor lokale en regionale canons in Entoen.nu 2006, deel A, p. 31 en Entoen.nu 2007, deel C, p. 28. Via www.regiocanons.nl zijn er veel te vinden, een aantal ook beschikbaar als onderwijsvariant.

⁹ Instellingsbesluit 2019, p. 3.

¹⁰ Meer over de werkwijze van de commissie in bijlage 2. Het Nederlands Openluchtmuseum programmeert vanaf 22 juni 2020 een wisseltentoonstelling over het werk van onze commissie. Met het verzoek onze medewerking te verlenen aan de voorbereidingen hiervan, hebben we graag ingestemd.

de herijking zorgvuldig te beschouwen: de eerste Canon van Nederland zoals gemunt en gepositioneerd door de commissie-Van Oostrom.

Onze commissie heeft haar eigen weg gezocht en gevonden in het vormgeven van de herijking. In het nemen van beslissingen en het bespreken van onze keuzes hebben wij in beslotenheid vergaderd.

Dat was goed voor het onderlinge vertrouwen, omdat ieder vrijelijk zijn opvattingen kon delen.

Iedereen ervoer deze vrijheid om intern het inhoudelijke gesprek aan te gaan als stimulerend voor het creatieve proces van samen nieuwe verhaallijnen, hoofdlijnen en vensters selecteren. Het bood ook ruimte voor het bespreken van twijfels, bedenkingen en heroverwegingen, die allemaal onderdeel moeten zijn van een afgewogen herijkingsproces.

Tegelijkertijd opereren afzonderlijke commissieleden niet in een vacuüm, zij zijn experts in hun veld en brachten hun kennis en ervaringen in. Zonder de inzichten van anderen waren we veel minder ver gekomen. We hebben kennisgenomen van alle informatie die ons is toegezonden en hebben in dit rapport rekenschap afgelegd van onze keuzes, waarbij we ons concentreerden op onze kerntaken. De herijkingscommissie heeft geluisterd naar allerhande reacties en adviezen, gevraagd en ongevraagd, uit de laatste tijd en van de afgelopen veertien jaar. We hebben deskundigen geraadpleegd waar we dat nodig achtten, onder meer via (digitale) klankbordsessies met het onderwijsveld en met vakinhoudelijke specialisten. Al die stemmen hebben ons mede geholpen onze eigen afwegingen te maken.¹¹ De herijkte Canon is het resultaat.

---

¹¹ Een overzicht van gesprekspartners en een impressie van de toezendingen in bijlage 3.

Hoofdstuk 2

De Canon herijkt

Hoofdpijnen, vensterpalet, teksten

2.1 *Het goede behouden*

Om meteen maar een paar piketpaaltjes te slaan: onze commissie kiest ervoor om het globale concept van een canon in vensters alsook de onderliggende principes te handhaven. We gaan in dit rapport niet in op alle denkbare mitsen en maren rond een canon, en kiezen er ook niet voor om het canonconcept opnieuw tot in detail te beschrijven. Dat is indertijd door de commissie-Van Oostrom onzes inziens zorgvuldig uiteengezet en duidelijk verwoord.¹² De praktijk van de afgelopen veertien jaar in Nederland heeft wat ons betreft voldoende uitgewezen dat de Canon van Nederland hoofdzakelijk wordt gebruikt zoals hij bij lancering bedoeld was: allereerst voor gebruik in het basisonderwijs en de onderbouw van het voortgezet onderwijs, en daarnaast voor het bevorderen van historische kennis in de brede Nederlandse samenleving. We willen kortom graag het goede van de Canon van Nederland behouden.

De herijdingscommissie heeft veel waardering voor het werk van de commissie-Van Oostrom. De eerste Canon van Nederland is in veel opzichten mooi uitgebalanceerd. Toen wij met de Canon aan het puzzelen gingen, merkten we meteen hoe weloverwogen hij was samengesteld en hoe moeilijk het was om het delicate evenwicht niet te verstoren. Daarbij hebben we onszelf uiteraard de vraag gesteld: hoeveel ingrepen en wijzigingen vinden we nodig en verantwoord, als je kijkt naar onze opdracht en naar het huidige concept van de Canon? Dat leverde niet meteen een sluitend antwoord op, maar wel een aantal belangrijke noties voor ons proces: het onderwijskundig en maatschappelijk functioneren van de Canon van Nederland is gebaat bij een geleidelijke ontwikkeling: meer evolutie dan revolutie. Een van de belangrijkste redenen om de Canon indertijd samen te stellen was immers gelegen in de constatering dat het collectieve geheugen van onze samenleving wat achterstallig onderhoud vertoonde. En dat samenlevingsgeheugen is gebaat bij langere lijnen en een bepaalde mate van continuïteit. Diezelfde principes gelden nog sterker voor het onderwijs: ook de leerlingen van nu zijn straks als volwassenen gebaat bij een gedeelde ervaring van en kennis over de vijftig stapstenen in de rivier van de Nederlandse geschiedenis.

Er is nog een laatste aspect van het werk van de 'oude' commissie dat we als 'nieuwe' commissie graag willen handhaven. De Canon heeft een intrinsieke waarde in het verspreiden van kennis en moet niet gezien worden als een 'oplossing' voor een specifiek probleem. De minister geeft in haar opdrachtbrief aan dat de Canon van Nederland inmiddels 'meerdere functies' heeft gekregen in het onderwijs, de museumwereld en de inburgering van nieuwe Nederlanders.¹³ Onze commissie is van mening dat de herijking zich in hoofdzaak kan richten op het onderwijs, omdat de belangrijkste maatschappelijke functies (zoals de rol die de Canon speelt in musea en bij inburgering) als verlengstukken van deze onderwijstaak gezien kunnen worden.

De focus op de onderwijsfunctie van de Canon heeft een ander belangrijk voordeel: zo wordt voor iedereen duidelijk dat het niet om institutionele of politieke belangen gaat. Onze commissie heeft zich – net als de commissie-Van Oostrom – vooral gericht op het (door)ontwikkelen van een canon die deugdelijk onderwijs ondersteunt door historische kennis en inzicht van leerlingen te vergroten. Ze laat de uitwerking en het verbinden van historische kennis aan de samenleving grotendeels over aan de scholen, op basis van hun specifieke grondslagen. Daarmee is een pluriform gebruik van de Canon het beste gewaarborgd.

---

¹² Zie Entoen.nu 2006, deel A en Entoen.nu 2007, deel C.

¹³ Zie bijlage 1.

2.2 Herijking noodzakelijk

Geen canon is echter onveranderlijk en onze commissie zag wel degelijk kansen om de Canon van Nederland te verbeteren en te actualiseren. We stemmen in met de typering van de commissie-Van Oostrom dat een canon niet in beton gegoten hoort te zijn, maar net als het wegennet regelmatig onderhoud vraagt.¹⁴

In een aantal opzichten doet de Canon zoals de commissie-Van Oostrom die samenstelde inmiddels gedateerd aan. Historische feiten zelf verouderen over het algemeen niet, maar er worden wel steeds nieuwe feiten blootgelegd. Verder zijn de inzichten en interpretaties die tot geschiedschrijving leiden voortdurend in ontwikkeling, ook in de afgelopen veertien jaar. Bovenal is het van belang dat elke generatie haar eigen geschiedenis schrijft volgens de methoden, opvattingen en fascinaties van de eigen tijd. Geschiedenis als *distant mirror*, als spiegel op afstand, zoals Barbara Tuchman dat treffend verwoordde, in dit geval over haar visie op de ‘waanzinnige veertiende eeuw’.¹⁵

Wij weten nu bijvoorbeeld meer over de betekenis van de slavernij voor de Nederlandse economie dan in 2006. Onze visie op uiteenlopende onderwerpen als het koloniale verleden of het aandeel van vrouwen in de geschiedenis werd bijgekleurd door nieuw onderzoek en soms heftig maatschappelijk debat. En het zijn vooral de meer recente vensters die snel gedateerd raken – de geschiedschrijver kijkt daar vaak nog mee over de schouder van de journalist.

2.2.1 Vernieuwde hoofdlijnen

Een tamelijk onbekend en ondergewaardeerd aspect van de eerste Canon zijn de veertien hoofdlijnen die de verschillende vensters met elkaar verbinden.¹⁶ De commissie-Van Oostrom karakteriseert ze als ‘de rode draden door de geschiedenis van Nederland die de dwarsverbanden tussen de afzonderlijke vensters laten zien en zo kunnen helpen bij het aanbrengen van samenhang’ in de canon. Deze hoofdlijnen volgen min of meer de chronologische ontwikkeling van de Nederlandse geschiedenis en hebben titels als ‘Het ontstaan van een moderne samenleving’ en ‘Nederland krijgt kleur’.

Onze commissie kiest ervoor om het principe van hoofdlijnen te handhaven, maar het aantal flink terug te brengen en ze op een andere manier in te vullen. Wij prefereren een diachrone benadering door via zeven thema’s samenhang te bieden aan het rijke, maar in zijn opzet gefragmenteerde palet van vijftig vensters. Stuk voor stuk zijn het belangrijke thema’s in de geschiedenis van onze samenleving, die kunnen fungeren als verbindingslijnen tussen de Canonvensters van de prehistorie tot aan onze tijd.

Bovendien – en dit onderstrepen we – sluiten ze in brede zin aan bij thema’s die een centrale rol spelen in het onderwijs.¹⁷

De zeven nieuwe hoofdlijnen zijn:

- Leven in een kwetsbare delta – Nederland waterland
- Wat geeft betekenis? – zingeving en levensbeschouwing
- Woord en beeld verbinden – taal, kunst en cultuur
- Wat weten wij? – kennis, wetenschap en innovatie
- Wie telt er mee? – sociale (on)gelijkheid
- Wie bestuurt er? – politiek en samenleving
- Knooppunt van verbindingen – wereldeconomie

---

¹⁴ Zie Entoen.nu 2006, deel A, hoofdstuk 4. Zie ook Sommer 2019 en Beheydt 2019.

¹⁵ Tuchman 1978.

¹⁶ Zie Entoen.nu 2006, deel B, p. 110-116.

¹⁷ Deze thema’s komen terug in de grote opdrachten die worden voorgesteld in de curriculumherziening van Curriculum.nu.

De zeven hoofdlijnen worden beschreven aan de hand van korte, zo universeel mogelijke teksten (zie deel II), die maximale flexibiliteit geven aan docenten om de Canon te verbinden aan andere lesstof of schoolvakken, zoals taal- en kunstvakken, maatschappijvakken en andere zaakvakken als aardrijkskunde en economie.

Op deze manier ingevuld zijn de hoofdlijnen in staat Canonvensters en tijdvakken te combineren en te verrijken met een nieuwe dimensie: aandacht voor thema's, verbindingen en continuïteiten over eeuwen en tijdvakgrenzen heen, geïllustreerd aan de hand van vensters die zich op heel verschillende plekken van de tijdlijn kunnen bevinden. We zien de vernieuwde hoofdlijnen als uitgelezen mogelijkheid om de Canon van Nederland nog bruikbaar en relevanter te maken voor het onderwijs. Hoofdlijnen, canonvensters en het historisch referentiekader vormen samen een stevig bouwwerk voor het geschiedenisonderwijs. In het volgende hoofdstuk gaan we hier nader op in.

2.2.2 Vensterpalet in nieuwe balans

Het lastigste, spannendste en meest uitdagende onderdeel van ons herijkingswerk was het puzzelen met het vensterpalet. Want dat is toch wel een treffende metafoor: de Canon als puzzel met vijftig stukjes. Als we in het kader van onze herijking een aantal nieuwe stukjes willen toevoegen, impliceert dat dat er andere stukjes uit moeten.

Vijftig?

Een van de vragen die we ons gesteld hebben, is hoeveel vensters de herijkte Canon mag tellen. Er is sinds 2006 veertien jaar geschiedenis bij gekomen, dat zou uitbreiding van het aantal vensters kunnen rechtvaardigen. Daartegen pleit echter dat het onderwijs laat blijken vijftig vensters al een behoorlijke hoeveelheid te vinden. Als bovendien volgens de redenering van geschiedenis-aangroei elke volgende Canonherijking tot een kleine uitbreiding van het aantal vensters zou leiden, wordt de Canon op termijn onwerkbaar groot.

Ook mogelijke inkrimping van het aantal vensters is aan de orde geweest. Die optie bood ons echter onvoldoende ruimte om aan de continuïteiten in de Canon recht te doen en tegelijk nieuwe accenten te leggen.

Daarom hebben we ervoor gekozen om de Canon op vijftig vensters te houden. Daarbij heeft meegespeeld dat 'een canon in vijftig vensters' inmiddels een genre-kenmerk is geworden dat in talloze regionale en thematische canons voorkomt.

Vernieuwde verhalen over Nederland

Als commissie willen we – net als eerder de commissie-Van Oostrom – verhalen vertellen, en hebben daarbij vensters en invalshoeken uitgekozen als puzzelstukken. Elke canon zal deels tijdgebonden zijn – over pakweg tien jaar zal een volgende canoncommissie ongetwijfeld weer haar eigen aanpassingen voorstellen, en dat is ook niet erg. Een canon is dienstbaar aan de huidige samenleving, zonder er overigens de knecht van te mogen worden. Want 'een goede historische canon opent voortdurend vensters op een andere wereld, niet minder dan de onze, wel rijk aan stof tot nadenken. Eén waarop onze vooroordelen stuklopen en die onze werkelijkheid in een ruimer perspectief plaatst.'¹⁸

We vinden het belangrijk om een Canon van Nederland te hebben waarin veel verschillende mensen en groepen zich kunnen herkennen, die ruimte biedt aan verschillende interpretaties van de geschiedenis en toont wel bewust te zijn van de samenstelling van de huidige maatschappij. De taak om een canon zo samen te stellen of, in ons geval, te herijken brengt risico's met zich mee. Nederland in het verleden is niet gelijk aan het Nederland van het heden. Geschiedenis schrijven

---

¹⁸ Snel 2019, p. 9.

vanuit nationaal perspectief maakt het onvermijdelijk dat sommige regio's en groepen in de huidige samenleving zichzelf prominenter terugvinden dan andere. Evenredigheid op ieder front is binnen het huidige Canonconcept onhaalbaar. De beperking tot vijftig vensters laat veel te verlangen over. Anders gezegd: wie in de Canon niets mist, mist iets.

De commissie heeft op grond van de uitgevoerde onderzoeken, advies van deskundigen, haar eigen analyse en ingezonden suggesties een aantal aandachtspunten geformuleerd en gehanteerd om de vensters te wegen en te kiezen, zoals meerstemmigheid, diversiteit en geografische spreiding. Met elkaar vormden ze de maatstaf voor onze herijking. We nemen ze hieronder door. Daarbij zegt de volgorde van behandeling niets over de onderlinge prioritering. Eerder was er sprake van een complex samenspel tussen de verschillende aandachtspunten, waarbij soms het ene en vervolgens het andere aspect de overhand had.

Bij het zoeken naar nieuw evenwicht hebben we het eerder gezocht in kleine bijstellingen dan in grote verschuivingen. In alle gevallen hebben we didactische bruikbaarheid in het oog gehouden (zowel voor po als vo). Zo hebben we gekeken naar de mogelijkheden om verleden en heden aan elkaar te koppelen en ruimte te geven voor het vertellen van een 'goed verhaal'. Omdat de Canon in de eerste plaats voor leerlingen bestemd is, is het goed dat keuzes concreet zijn.

Schaduwkanten en meerstemmigheid

Medio 2019 was er enige publieke discussie over de vraag aan onze commissie om te onderzoeken of in de Canon voldoende aandacht voor de 'schaduwkanten' van de Nederlandse geschiedenis, en of dit aspect tot de opdracht zou moeten horen. Na discussie in de Tweede Kamer is dit deel van de opdracht niet in het instellingsbesluit opgenomen.¹⁹ De commissie acht zich vrij van politieke inmenging, en heeft ook zo gehandeld in het uitvoeren en voltooiën van haar werk.

Onze taxatie is dat de Canon van Nederland al behoorlijk evenwichtig was in het agenderen van zogenoemde 'zwarte bladzijden' met aparte vensters voor slavernij, *Max Havelaar*, Anne Frank, Indonesië en Srebrenica, terwijl er ook in de teksten van andere vensters werd stilgestaan bij de minder florissante verhalen die te vertellen zijn rond bijvoorbeeld de VOC, kinderarbeid en de Eerste en Tweede Wereldoorlog.²⁰ Wat wel kan worden gezegd is dat de herijkte Canon iets meer nadruk legt op maatschappelijke thema's dan de oude Canon, waardoor een vraagstuk als ongelijkheid meer reliëf krijgt, zoals in de vensters over Maria van Bourgondië, Marga Klompé en de gastarbeiders. We hebben niet zozeer schaduwkanten opgezocht, als wel gestreefd naar voldoende zicht op meerstemmigheid, om de complexiteit van het verleden te laten zien en binnen een venster verschillende perspectieven te belichten. Vrijwel alle vensters kunnen op die manier tot bezinning en discussie leiden. Het venster over Johan van Oldenbarnevelt, waarin zijn machtsstrijd met Maurits om de jonge Republiek centraal staat, is hiervan een voorbeeld, en in de meer recente geschiedenis het venster over de onafhankelijkheid van Indonesië. Een meerstemmige benadering vinden we veel vruchtbaarder dan ons blindstaren op zon- of schaduwkanten van de Nederlandse geschiedenis.

Meer vrouwen, meer diversiteit

We hebben de man-vrouwverhouding in de Canon nadrukkelijk tegen het licht gehouden en geprobeerd deze meer in balans te brengen. Zo begint en eindigt de Canonslinger nu met vrouwen in het icoon, en zijn ook een aantal personen of personages gekozen die de rol van de vrouw door de eeuwen heen duidelijk typeren. Met Maria van Bourgondië wordt een cruciale kentering in de geschiedenis van Lage Landen (1477) besproken, en Marga Klompé illustreert de opkomst van de

---

¹⁹ Zie de aangenomen motie van de Tweede Kamer 'over het schrappen van de passage over de schaduwkanten van de Nederlandse geschiedenis in de opdrachtformulering', Kamerstuk 32820-296 van 27 juni 2019.

²⁰ Vgl. Van der Horst 2019.

Nederlandse verzorgingsstaat. De laatste jaren zijn het in de sport juist de vrouwenteams die het Oranjegevoel levend houden.

Bij diversiteit denkt men misschien vooral aan ras of etniciteit, maar ons zoekveld was hier breder. Naast man-vrouwverhouding hebben we ook gekeken naar de balans tussen elite en het 'gewone volk' en hebben we oog gehad voor allerlei groepen in de samenleving in heden en verleden. Meest in het oog springend is het nieuwe venster gewijd aan Anton de Kom. Een paar andere vensters schenken aandacht aan minderheden als marrongroepen (in het venster Slavernij) en aan bevolkingsgroepen die na de oorlog naar Nederland zijn gekomen (venster De gastarbeiders). De herijkte Canon begint met een 'gewone' vrouw, en eindigt in de sport, bij uitstek een populaire vorm van cultuur. In veel vensterteksten hebben we gewone mensen nadrukkelijk of meer terloops over het voetlicht gebracht. Armen, reizigers en bedevaartgangers bij Jeroen Bosch, Afrikaanse zeelui bij Rembrandt, fabriekskinderen in het Kinderwetje van Van Houten, de gastarbeiders vanzelfsprekend, of het venster Kolen en gas, waarin mijnwerkers op het icoon staan. Ten slotte hebben we iets meer oog voor de plaats van religie in de herijkte Canon. Dat komt naar voren in enkele herschreven vensterteksten en de nieuwe vensters over Jeroen Bosch en Maria van Bourgondië.

Nogmaals, dit zijn merendeels bescheiden bewegingen die passen bij een herijking. De commissie heeft geprobeerd om hier iets meer balans te bieden.

Internationale invalshoek

Een gevoelig punt rond een nationale canon is het feit dat de natiestaat slechts een van de haltes is op de lange route van persoonlijke of plaatselijke geschiedenis naar wereldgeschiedenis. Het verwijt ligt op de loer dat de Canon van Nederland aan de ene kant te weinig oog heeft voor lokale en regionale geschiedenis en aan de andere kant niet veel ruimte biedt aan de internationale of transnationale geschiedenis. De commissie-Van Oostrom heeft aanvankelijke kritiek hierop gepareerd door te wijzen op het feit dat er in haar Canon een rode draad van internationaal georiënteerde vensters verweven zit: de Romeinse Limes, Karel de Grote, Karel V, Napoleon, Eerste en Tweede Wereldoorlog en Europa.

Onze commissie heeft daaraan de ambitie toegevoegd om ook in de andere vensters waar mogelijk wat meer de blik naar buiten te richten: welke vergelijkbare ontwikkelingen zijn er tegelijkertijd aan te wijzen in andere landen of werelddelen? Het vernieuwde venster over Willibrord wordt nu meer in verband gebracht met de kerstening van Europa, en het venster over de *Atlas Maior* staan we nu ook stil bij de rol van de Spanjaarden en de Portugezen om de wereld in kaart te brengen. Het Kinderwetje van Van Houten wordt nu in een brede internationale context gezet, en Aletta Jacobs' belangrijke rol in een internationaal vrouwencongres krijgt een behoorlijk accent. De vensters over Watersnood en Kolen en gas verbinden Nederlandse problemen met internationale uitdagingen. En zo zijn er meer voorbeelden te noemen. Soms gaat het over de invloed van Nederland op het buitenland, soms over de invloed van het buitenland op Nederland. Ook al zijn die vergelijkingen doorgaans beknopt en indicatief, ze geven blijk van ons streven om het besef te versterken dat Nederland nooit met zijn rug naar de rest van de wereld heeft gestaan.

Regionale spreiding

Aan de andere kant stond de regionale spreiding binnen Nederland op ons netvlies. 'Limburg niet eens voetnoot in geschiedenis,' kopte het *Limburgs Dagblad* bij de lancering van de Canon in 2006.²¹ De Canon kreeg meteen het verwijt van 'Hollandocentrisme'. Veel van de bekende namen en gebeurtenissen in de Nederlandse geschiedenis zijn gerelateerd aan het invloedrijke gewest Holland. Dat is begrijpelijk, maar het is ook belangrijk oog te hebben voor personen en ontwikkelingen

---

²¹ Ligtvoet 2006.

daarbuiten. Zo hebben we het oude venster De gasbel getransformeerd in Kolen en gas, waardoor ook Limburg nadrukkelijker in beeld komt. In het venster Hunebedden komen nu ook de bandkeramiekers uit Limburg aan bod. In het nieuwe venster Jeroen Bosch geven we ruim baan aan 's-Hertogenbosch als middeleeuwse stad. Suriname en de Nederlandse Antillen vormden één venster en worden nu in twee vensters belicht (Anton de Kom en Het Caribisch gebied), en de (oorspronkelijke) Friezen komen langs in het venster over de Romeinse Limes.

Verhouding met de tien tijdvakken

De vensters van de Canon van Nederland zijn bepaald niet gelijkmatig verdeeld over de tien tijdvakken die in het geschiedenisonderwijs gebruikt worden.²² Met name de tijdvakken 'regenten en vorsten' (1600-1700), 'burgers en stoommachines' (1800-1900) en 'televisie en computer' (1950-heden) zijn veel ruimer bedeed dan de rest. We hebben er niet voor gekozen om hier naar een evenredige verdeling toe te werken. De tijdvakkenindeling is geënt op de Europese, westerse geschiedenis en we vinden het te rechtvaardigen dat de Canon van Nederland eigen accenten legt.²³ Wel hebben we een enkele aanpassing gedaan om beter te kunnen aansluiten bij de kenmerkende aspecten bij sommige tijdvakken. Zo is Trijntje een nieuw venster dat uitzicht biedt op de lange periode van de jager-verzamelaars, en bij de vensters VOC en WIC en *Atlas Maior* is nadrukkelijker aandacht besteed aan het begin van overzeese expansie.

Het vernieuwde palet

Wikkend en wegend zijn we gekomen tot een nieuwe selectie van vijftig Canonvensters, met bijbehorende nieuwe chronologische slingerlijn. We hebben de geschiedenis bekeken en met onze keuze een samenhangende geschiedenis willen vertellen: open vensters voor onze tijd.

- Tien vensters zijn nieuw. Met Trijntje, Jeroen Bosch, Maria van Bourgondië, Johan van Oldenbarnevelt, *Sara Burgerhart*, Anton de Kom, Marga Klompé, De gastarbeiders, Kolen en gas en Het Oranjegevoel hebben we de Canon van Nederland in onze ogen verrijkt.
- Van vier vensters uit de eerste Canon hebben we het icoon behouden, maar is titel en soms ook invalshoek meer of minder aangepast. De Beeldenstorm wordt De Opstand, De VOC wordt VOC en WIC, Verzet tegen kinderarbeid wordt Het Kinderwetje van Van Houten, Suriname en de Nederlandse Antillen wordt Het Caribisch gebied.
- Van 36 vensters uit de eerste Canon zijn titel en icoon ongewijzigd gebleven. Wel zijn bij al deze vensters de inhoud en de verwoording opnieuw tegen het licht gehouden, waarover straks meer.
- Tien vensters keren niet terug in de herijkte Canon van Nederland. Het gaat om Floris V, Karel V, De Republiek, Grachtengordel, Buitenhuizen, De Stijl, Willem Drees, Crisisjaren, Veelkleurig Nederland en De gasbel.²⁴

Als criterium voor nieuw venster zijn we uitgegaan van de vraag of er een nieuw venstericoon gekozen is; enigszins arbitrair maar in het onderwijs wel beeldbepalend. Het nieuwe venster Kolen en gas ligt inhoudelijk dicht tegen het oude venster De gasbel aan, maar heeft de sluiting van de mijnen nu als beeldbepalende focus. Het aangepaste venster De Opstand vertrekt nog altijd vanuit de Beeldenstorm en heeft het bijbehorende icoon behouden.

Wat de vensters betreft die niet in de herijkte Canon terugkeren: zij zijn niet komen te vervallen omdat we van mening zijn dat ze hun canonieke waarde verloren zouden hebben, en beslist ook niet omdat we vinden dat de commissie-Van Oostrom misgegrepen heeft. Een canon impliceert nu

---

²² Zie par. 3.4 over de toekomst van het historisch referentiekader.

²³ Commissie Historische en maatschappelijke vorming 2001, p. 21.

²⁴ Deze tien vensters en hun didactische uitwerkingen blijven vooralsnog wel beschikbaar op de Canonwebsite.

eenmaal keuzes, en die hebben wij opnieuw gemaakt. Onze commissie wil een vernieuwd verhaal vertellen met deels andere accenten dan de vorige commissie, en daarvoor hebben we tien nieuwe vensters nodig.

2.2.3 *Herschreven teksten*

Het meest zichtbare resultaat van het werk van onze commissie is ongetwijfeld het vernieuwde vensterpalet met tien nieuwe iconen, weergegeven op een opnieuw vormgegeven wandkaart (zie deel II). Maar minstens zo belangrijk vinden we – naast de al eerder besproken hoofdlijnen – het feit dat we alle vijftig teksten opnieuw hebben gecomponeerd. Vaak met dankbare gebruikmaking van opzet, selectie en soms ook formuleringen van de commissie-Van Oostrom, maar minstens even vaak met juist andere keuzes en invalshoeken, zoals de genoemde internationale verwijzingen.

We hebben alle vensters bij de tijd gebracht, met daarbij open oog voor zowel wetenschappelijke als sociaal-maatschappelijk-politieke aspecten. Het venster over Europa is hiervan een goed voorbeeld. De commissie-Van Oostrom wist nog van geen eurocrisis, EU-uitbreiding in 2013 en al helemaal niet van de Brexit. Die zijn nu alle drie verwerkt in de vernieuwde venstertekst. Er zijn recente wetenschappelijke inzichten over uiteenlopende vensters als pakweg *Hebban olla vogala*, de Statenbijbel en Rembrandt verwerkt alsook de excuses van koning Willem-Alexander in Indonesië en de roman *Wees onzichtbaar* van Murat Isik bij het venster De gastarbeiders.

Meer dan in de eerdere versie bevatten de teksten ook verwijzingen naar andere, belangrijke onderwerpen en personen die niet hun ‘eigen’ venster hebben. Op die manier wijzen we de Canongebruikers op bijvoorbeeld Jacoba van Beieren (door het venster van Maria van Bourgondië), Joost van den Vondel en Pieter Corneliszoon Hooft (via Rembrandt), Belle van Zuylen (via *Sara Burgerhart*) of Hendrik Lorentz (bij Christiaan Huygens).²⁵

De minister beklemtoonde in haar opdrachtbrief dat de Canon een ‘stimulerende rol’ zou moeten hebben ‘bij de overdracht van kennis over het verleden’ en dat hij voor ‘nieuwkomers’ gebruikt zou moeten worden om kennis te vergaren over de Nederlandse cultuur en geschiedenis.²⁶

Om deze redenen vinden we het essentieel dat de basisteksten breed toegankelijk zijn. Dit is des te belangrijker omdat de vensters in compacte teksten veel informatie willen overdragen over soms complexe onderwerpen. We hebben gekozen te vertellen in de *praesens historicum*, ook wel aangeduid als *historical present*: het gebruik van de tegenwoordige tijd om het historische verhaal een levendig karakter te geven. Onze commissie ontsluit de vijftig vensters van de Canon via de vernieuwde website (waarover later meer) op drie niveaus:

- Vijftig teksten op niveau B1 van het Europees Referentiekader Taalvaardigheid, geschikt voor kinderen in de leeftijd 8 tot 12 jaar en voor laaggeletterden.
- Vijftig teksten op niveau B2, geschikt voor jongeren in de leeftijd 12 tot 15 jaar.
- Vijftig teksten op niveau C1, geschikt voor de bovenbouw van het vo en voor een breed publiek.

Deze laatste versie vindt u ook in deel II van dit rapport.

---

²⁵ Andere voorbeelden: dichter-predikant Hieronymus van Alphen bij Annie M.G. Schmidt, zeevaarder Willem Barentsz bij de *Atlas Maior*, dichter Jacob Jan Cremer bij het Kinderwetje van Van Houten, geleerde Anna Maria van Schurman bij Aletta Jacobs, politica Corry Tendeloo bij Marga Klompé en ingenieur Johan van Veen bij De Watersnood.

²⁶ Over canon en inburgering verwijzen we naar Entoen.nu 2006, deel A, p. 24: ‘de broze canonkennis is een probleem van alle Nederlanders, zeker niet speciaal van allochtonen. [...] Waar het om gaat, is dat dit de canon is van het land dat wij gezamenlijk bewonen.’

De herschrijvingen van de teksten zullen wellicht niet worden opgemerkt door lezers die vooral gericht zijn op de namen van de vensters. Maar juist aan het herschrijven van de teksten heeft deze commissie veel tijd en aandacht besteed. Wij vinden de vergrote toegankelijkheid van de teksten een van de belangrijkste aspecten van onze opdracht.

2.3 *Niets te wensen over?*

De Canon herijken is als het leggen van een puzzel. Het maken van keuzes en het stellen van prioriteiten betekenen dat er ook zaken afvallen (als we vijftig vensters willen behouden). De keuzes die wij hebben gemaakt zullen vast discussie oproepen en wij realiseren ons goed dat met name personen en instellingen die gelieerd zijn aan een van de afgevallen vensters teleurgesteld zullen zijn. Concreet betekent dit dat sommige thema's niet de ruimte krijgen die ze volgens velen zullen verdienen. Door onze prioritering is er bijvoorbeeld minder aandacht voor de architectuur in Nederland, terwijl die van groot belang is geweest voor de Nederlandse geschiedenis. Er is in de commissie ook besproken of we niet meer met het thema natuur zouden moeten doen, dat nu alleen in vensters als Trijntje en Watersnood en de hoofdlijn 'Kwetsbare delta' naar voren komt. De commissie heeft ook geworsteld met de wijze waarop verschillende seksuele geaardheden historisch behandeld zouden kunnen worden, zoals verwijzingen naar homoseksualiteit. De commissie heeft er nu voor gekozen deze te benoemen in de vensters van de Grondwet en Annie M.G. Schmidt. En het is onze commissie niet gelukt om muziek als vormend element in de samenleving een plek te geven in de herijkte canon.

Zo zijn er tal van thema's te bedenken die gemist zullen worden in ons herijkte palet. Daarom willen we hier onderstrepen dat de Canon van Nederland niet het alleenrecht heeft om te bepalen wat belangrijk is in de Nederlandse geschiedenis en wat niet. Veel belangrijke thema's komen er simpelweg niet in voor. Desondanks heeft de commissie vertrouwen in de eigen afgewogen keuzes en menen wij dat deze Canon voor onze tijd een mooi en evenwichtig beeld geeft van het Nederlandse verleden.

Hoofdstuk 3

De herijkte Canon en het onderwijs

Curriculum, didactiek, referentiekader

3.1 *Plaats en positionering in het curriculum*

Het onderwijs is de primaire doelgroep voor de Canon van Nederland. In het huidige curriculum fungeert de Canon in de kerndoelen van basisonderwijs en onderbouw voortgezet onderwijs als 'uitgangspunt ter illustratie van de tijdvakken'.²⁷ Dit biedt leraren de mogelijkheid om de vensters van de Canon naar keuze in te zetten om kenmerkende aspecten bij de tien tijdvakken van concrete voorbeelden en uitwerkingen te voorzien.

Onze commissie is gevraagd te adviseren over de plek van de canon in het curriculum. De Canon is gebaat bij zorgvuldige positionering: niet te stevig, maar ook niet te vrijblijvend. De Canon is geen doel, maar middel. In didactische termen is de Canon een voorstel voor leerstofkeuze, voor de invulling van vastliggende leerstofthema's. Die keuze wordt aantrekkelijk gemaakt door de thema's van geschikt materiaal te voorzien. En mits breed genoeg gedragen, geeft de Canon steun aan het gemeenschappelijke geheugen.

Voor het onderwijs is het van belang dat de Canon niet apart wordt vermeld naast de tien tijdvakken en kenmerkende aspecten, maar wordt geïntegreerd in het toekomstige historisch referentiekader (zie ook par. 3.4).²⁸ Hoofdpijnen, canonvensters en het historisch referentiekader vormen samen een stevig bouwwerk voor het geschiedenisonderwijs. Als zodanig en op deze wijze gepositioneerd kan en moet de Canon naar inzicht van de commissie worden opgenomen in de toekomstige kerndoelen.

3.2 *Didactische toepassing in het basisonderwijs*

Met de herijkte Canon wil de commissie aansluiten bij de wensen van gebruikers in het onderwijs. Door de koppeling van de vensters aan zeven hoofdpijnen worden de politieke, sociale, economische en culturele invalshoeken van de vensters beter zichtbaar. Tevens wordt door deze hoofdpijnen meer samenhang tussen de vensters aangebracht. Bij de keuze voor nieuwe vensters speelde het criterium van didactische bruikbaarheid een belangrijke rol. Bij het herschrijven van de teksten is hiermee rekening gehouden. Bij de vensters over personen is bijvoorbeeld geprobeerd een concreet verhaal te vertellen tegen de achtergrond van gebeurtenissen in de geschiedenis. Soms liggen accenten daarbij wat meer op het leven van de persoon (zoals Anton de Kom) en andere keren wat meer op de historische achtergronden (zoals Jeroen Bosch). Waar mogelijk zijn beide invalshoeken gecombineerd (bijvoorbeeld Eise Eisinga in de patriottentijd en de rol van Annie M.G. Schmidt in de bredere kinderliteratuur).

De canon en de schoolvakken

In veel gevallen zullen Canonvensters voorbeeldmatig worden ingezet bij het vak geschiedenis, maar de Canon is meer dan geschiedenis en geschiedenis is meer dan de Canon. Ook de nieuwe vensters kunnen worden gebruikt als voorbeelden binnen wereldoriëntatie, levensbeschouwing, burgerschap, kunstzinnige oriëntatie en taalonderwijs. De zeven hoofdpijnen bieden bij uitstek mogelijkheden om de Canon te gebruiken binnen thematisch onderwijs. Iedere hoofdpijn biedt inspiratie om vakoverstijgende thema's te ontwerpen waarin Canonvensters een plaats kunnen krijgen.

---

²⁷ Kerndoelen zijn door de overheid vastgestelde doelen die leerlingen aan het eind van het basisonderwijs en de onderbouw van het voortgezet onderwijs bereikt moeten hebben (de bovenbouw van het voortgezet onderwijs heeft 'eindtermen'). De inspectie beoordeelt scholen hierop.

²⁸ Het huidige historisch referentiekader bestaat uit tien tijdvakken met bijbehorende kenmerkende aspecten en de vijftig canonvensters. Ten behoeve van nieuw te formuleren kerndoelen wordt in september 2021 een advies uitgebracht door een werkgroep van SLO over het toekomstig historisch referentiekader.

Bij geschiedenis kunnen de vensters worden gebruikt als illustratie bij het onderwijs over de tien tijdvakken. Daarnaast kunnen de vensters uitstekend dienen als voorbeelden voor lessen die aansluiten bij kerndoel 53:

De leerlingen leren over de belangrijke historische personen en gebeurtenissen uit de Nederlandse geschiedenis en kunnen die voorbeeldmatig verbinden met de wereldgeschiedenis.

Geschiedisonderwijs op de basisschool gaat niet enkel en alleen over Nederland. Leerlingen komen op vele manieren al jong in aanraking met de wereld buiten de landsgrenzen en de populatie op de basisscholen vraagt om (geschiedenis)onderwijs vanuit een internationaal en divers perspectief. De nieuwe vensterteksten bieden hiervoor aanknopingspunten waarmee leraren de inhoud ook voor jonge leerlingen in een internationale en pluriforme context kunnen plaatsen. De teksten bij *Sara Burgerhart* en Annie M.G. Schmidt bieden aanknopingspunten om met leerlingen in gesprek te gaan over de historische ontwikkeling van het denken over gelijke rechten voor vrouwen en over seksuele gelijkheid. Bij het venster *De gastarbeiders* kan worden gesproken over de geschiedenis van discriminatie en tolerantie. Bij het venster *De Opstand* kan de internationale context worden betrokken naar aanleiding van de verwijzing naar de Amerikaanse *Declaration of Independence* uit 1776.

De Canon voor jonge leerlingen

Bij herhaling vragen leraren in het basisonderwijs en lerarenopleiders hoe de Canon kan worden ingezet voor leerlingen in de onderbouw, de groepen 1 t/m 4 van het basisonderwijs. Het inzicht dat jonge leerlingen al een ontluikend historisch tijdsbesef hebben, wordt steeds vaker gedeeld.²⁹ Deze leerlingen luisteren geboid naar verhalen over ridders en kastelen en stellen vragen over historische onderwerpen die ze zien op de televisie, in een themapark of een museum.

De Canon bevat diverse vensters die mogelijkheden bieden voor onderwijs aan leerlingen in deze jaarlagen. Daarbij kan de doelstelling zijn dat leerlingen gaan begrijpen dat het 'vroeger anders was', zonder dat er jaartallen aan te pas hoeven te komen. Zoals L.P. Hartley het verwoordde: 'The past is a foreign country, they do things differently there.'³⁰ Bij het venster *Televisie* kan gekeken worden naar de ontwikkeling vanaf de eerste televisies in de tijd van de grootouders tot nu. Dan ligt het voor de hand daar ook andere apparaten bij te betrekken, zoals telefoons en geluidsdragers. Daarbij is het goed meerdere ontwikkelingsfasen van apparaten te bekijken, want puur vergelijken van vroeger en nu leidt snel tot stereotypingen. Leerlingen kunnen hun grootouders en ouders interviewen over de media die zij gebruikten, over hoe zij hun vrije tijd besteedden, welk speelgoed ze hadden. Er kan een hoek of een museum in de klas worden ingericht met voorwerpen en beeldmateriaal en leerlingen kunnen bijvoorbeeld spelletjes uit oma's tijd spelen. Naast oog voor wat er anders was, is het ook van belang te kijken naar wat er hetzelfde is gebleven: continuïteit en verandering in de geschiedenis. Een venster als Annie M.G. Schmidt leent zich bijna vanzelfsprekend voor het vertellen van verhalen van vroeger en nu, maar die verhalen kunnen ook worden verteld bij *Trijntje* of *Anton de Kom*.

Creatieve leraren zijn uitstekend in staat vanuit de teksten en materialen bij de Canonvensters lessen te ontwerpen voor leerlingen van alle groepen van het po. Graag willen we in de nabije toekomst samen met leraren en lerarenopleiders de Canonwebsite aanvullen met dergelijke lesontwerpen om daarmee anderen te inspireren.³¹

3.3 Didactische toepassing in het voortgezet onderwijs

---

²⁹ Zie www.historischtijdsbesef.nl

³⁰ Hartley 1953.

³¹ Zie par. 4.3.

De Canon van Nederland doet in het voortgezet onderwijs vooral dienst als inspiratiebron. Er is inhoudelijke kritiek bij vo-docenten te horen, zoals beschreven in hoofdstuk 1. Zij merken onder andere op dat de Canon diverser en actueler kan zijn, meer gespreid over de tijdvakken en ook meer aansluitend bij de tijdvakken. Het historisch referentiekader van de tien tijdvakken en de kenmerkende aspecten is de kern van het huidige geschiedeniscurriculum in het voortgezet onderwijs en een van de kerndoelen voor het leergebied Mens & Maatschappij. De Canonvensters worden daaraan als uitgangspunt ter illustratie gekoppeld.

Hoofdpijnen en vensters

De zeven nieuwe hoofdpijnen brengen samenhang aan tussen de verschillende vensters en onderstrepen de relevantie van de verschillende aspecten. Scholen die streven naar een sterkere correlatie en samenwerking tussen vakken, kunnen deze hoofdpijnen als hulpmiddel gebruiken. Iedere hoofdpijn biedt, ook in het vo, de mogelijkheid om een of meerdere thema's te ontwerpen waarin Canonvensters een plaats kunnen krijgen. Daarbij hebben we, voor zover dat mogelijk was, aangesloten bij Curriculum.nu, de operatie om een nieuw curriculum te ontwerpen. De hoofdpijnen kunnen inspiratie bieden voor het verder uitwerken van de voorstellen voor de leergebieden Mens & Maatschappij en Burgerschap. Verder is er rekening gehouden met de spreiding over en aansluiting bij de tijdvakken. De herijkte Canon past dus bij zowel een chronologische als een thematische opbouw van een curriculum.

Aan de hoofdpijnen zijn vijftig vensters gekoppeld. Sommige vensters sluiten aan bij verschillende hoofdpijnen. We hebben per venster meerdere perspectieven op de persoon of ontwikkeling in kwestie weergegeven. Hiermee haken we aan bij de denkvaardigheden die getraind worden bij de Mens- en Maatschappijvakken en het domein Burgerschap. Naast de Nederlandse ontwikkelingen hebben we waar mogelijk ook haakjes aangebracht voor het bespreken van internationale ontwikkelingen. Wereldgeschiedenis heeft veel aandacht van geschiedenisdocenten en hierbij kan de herijkte Canon van nut zijn. De herijkte Canon biedt daarmee meer mogelijkheden dan voorheen om de vensters te koppelen aan de inhoud en doelen van het curriculum in het voortgezet onderwijs.

Kortom: voor het voortgezet onderwijs ligt er een opgefriste Canon met meer stemmen en perspectieven, meer samenhang en beter zicht op Europa en andere werelddelen. En er is meerstemmigheid of diversiteit aangebracht in allerlei opzichten, zodat de Canon van Nederland aansluit bij de samenstelling van Nederlandse schoolklassen. De chronologische structuur en de thematische hoofdpijnen zorgen voor meer houvast in dit bonte gezelschap.

Didactische toepassing

Bij de herijking van een Canon die primair voor het onderwijs bedoeld is, spelen didactische en pedagogische motieven net zo goed een rol als actuele wetenschappelijke en inhoudelijke inzichten. Elk venster hoort niet alleen inhoudelijk bij de tijd te zijn, maar moet bovendien begrijpelijk en zo mogelijk ook aantrekkelijk zijn voor leerlingen van 8 tot 15 jaar. De herijkte Canon biedt allerlei mogelijkheden om (nieuwe) verhalen te vertellen en aan te sluiten bij de belangstelling van de huidige leerlingpopulatie. Er zijn verhalen van beroemde mensen en belangrijke gebeurtenissen, maar ook levensverhalen van gewone mensen en verhalen die voor pedagogische doelen in de klas gebruikt kunnen worden. Bij Willem van Oranje kun je het hebben over meerstemmigheid: hoe kun je hem bijvoorbeeld beschouwen vanuit het perspectief van Filips II of Balthasar Gerards? Levensverhalen van Anton de Kom, Annie M.G. Schmidt, Willem van Oranje en Betje Wolff en Aagje Deken bieden de kans om met leerlingen te praten over het onderzoeken van je eigen identiteit en de moeilijkheden die je daarbij kunt tegenkomen.

Omdat de Canon nadrukkelijk niet alleen historisch is bedoeld maar ook vensters opent op algemeen cultuurhistorische en maatschappelijke ontwikkelingen, kan hij een rol spelen in het aanbrengen van meer samenhang in het curriculum over de traditionele vakgrenzen heen. Scholen kunnen de

hoofdpijnen gebruiken om vakoverstijgend en/of thematisch onderwijs op te zetten. De commissie hoopt dat de herijkte Canon zo aan velen inspiratie zal bieden om zelf materiaal en opdrachten te maken. Zo biedt de Canonwebsite via de module 'Mijn Canon' de mogelijkheid om zelf een Canon met slingerlijnen samen te stellen: een prachtige presentatiemogelijkheid voor individueel of klassikaal gebruik.

3.4 Historisch referentiekader

Onze commissie is gevraagd aandacht te schenken aan de samenhang tussen de herijkte canon en het onderzoek naar het te ontwikkelen historische referentiekader. Commissieleden hebben tweemaal met betrokkenen rond de curriculumvernieuwing overlegd over dat referentiekader en de tijdvakken. Over en weer werd geconcludeerd dat de Canonherijking en de curriculumvernieuwing twee parallelle, afzonderlijke processen zijn en dat het vooral van belang is dat beide partijen elkaar op de hoogte houden van de vorderingen.

De commissie heeft geconstateerd dat er vóór de presentatie van de herijkte Canon nog geen uitsluitsel kan worden gegeven over vernieuwing van het huidige historische referentiekader. Voor de plaatsing van de vensters in de tijd (op de website en de wandkaart) is de commissie daarom uitgegaan van de huidige situatie (zie ook par. 3.1).

Ook is in onze commissie het tijdvakkenkader onderwerp van discussie geweest. Als kanttekening bij het kader is genoemd dat de titels van de tijdvakken te weinig internationaal gericht zijn en dat ze in een aantal gevallen de historische complexiteit onvoldoende recht doen, zoals 'monniken en ridders' voor de periode van 500 tot 1000. Op basis daarvan verdienen benamingen als Vroege middeleeuwen (tijdvak 3) en Late middeleeuwen (tijdvak 4) onze voorkeur.

Anderzijds zien we ook dat de tien tijdvakken in het huidige onderwijs leidend zijn en dat de concrete titels met bijpassende iconen vooral voor het basisonderwijs ondersteunend kunnen zijn. Dit, naast het feit dat nieuwe kerndoelen pas op zijn vroegst in 2022 van kracht zullen zijn, heeft ons doen besluiten de ordening van de huidige tijdvakken voor de herijkte Canon voorlopig als uitgangspunt te nemen.

De door de commissie geformuleerde hoofdpijnen zouden een rol kunnen spelen in de verdere uitwerking van het leergebied Mens & Maatschappij en Burgerschap in het kader van Curriculum.nu. Ook kunnen de uitgangspunten voor de herijkte Canon meegenomen worden bij het onderzoek dat gedaan zal worden naar het historisch referentiekader binnen het leergebied Mens & Maatschappij. Samenvattend: onze commissie heeft mogelijkheden gecreëerd om de Canon verder te integreren in het onderwijs, en verwacht dat een goede aansluiting van de herijkte Canon op het curriculum-ontwikkeling haalbaar is.

Hoofdstuk 4

Beheer van de Canon

Stichting, website, herijkingsritme

4.1 Governance via stichting

De Canon van Nederland is afhankelijk van een reputatie van betrouwbaarheid en onafhankelijkheid. Met het inhoudelijk beheer dient daarom zorgvuldig te worden omgegaan. De Canon dient op gepaste afstand te staan van overheid en politiek, maar evengoed van private of commerciële belangen. De commissie-Van Oostrom heeft in 2007 hiervoor de stichting entoen.nu opgericht die nog altijd intellectueel eigenaar is van het concept en de inhoud van de Canon van Nederland. Het bestuur van de stichting bestaat uit voormalige leden van de oude commissie.

Dit governance-model heeft in de afgelopen periode uitstekend gefunctioneerd en spreekt ook onze commissie aan: de bedenkers van de geldende Canon zijn vindbaar en aanspreekbaar; zij kunnen veranderende omstandigheden taxeren en in de vensterteksten verwerken; de gebruiksrechten van teksten en beelden kunnen door de stichting worden beoordeeld en (waar nodig om niet) beschikbaar worden gesteld aan gebruikers in onderwijs en samenleving.

In goed overleg is afgesproken dat leden van onze commissie uitgenodigd worden om in het bestuur van de stichting plaats te nemen zodra de herijking is afgerond.

4.2 Implementatie

We hadden veertien jaar lang één Canon van Nederland, en nu is de herijkte Canon klaar. Dat brengt een nieuw vraagstuk met zich mee: wanneer wordt de nieuwe Canon 'rechtsgeldig'? En wat gebeurt er met de oude Canon?

Wat onze commissie betreft geldt de herijkte Canon vanaf het moment dat hij gepresenteerd wordt en daarmee beschikbaar wordt gesteld op de website. De vensters waarvan afscheid wordt genomen, zijn gearchiveerd op de Canonwebsite, zodat de inhoud en het lesmateriaal daar terug te vinden zijn voor in ieder geval een periode van twee jaar (tot zomer 2022).

Voor de eerste Canon is in de loop der jaren heel wat aanvullend (didactisch) materiaal ontwikkeld, dat voor de nieuwe vensters niet op stel en sprong klaar is. We doen de aanbeveling dat het Nederlands Openluchtmuseum, dat sinds 2014 de Canonwebsite beheert, in staat wordt gesteld om de website in didactisch opzicht te actualiseren met de herijkte Canon, bijvoorbeeld met een vernieuwde reeks filmpjes (met ondertiteling) en vensterlessen bij de nieuwe en gewijzigde vensters.

4.3 Website *canonvannederland.nl*

De commissie-Van Oostrom heeft indertijd de Canon van Nederland digitaal gelanceerd als www.entoen.nu. Het doel was destijds niet om het woord 'canon' als zodanig in de klas bekendheid te geven, vandaar dat gekozen werd voor een andersoortige 'roepnaam' die ook als internetadres kon dienen. Inmiddels is een canon in vensters een eigen genre geworden, is de naamsbekendheid van de Canon van Nederland veel breder en zijn er tal van Canongerelateerde uitingsvormen en activiteiten beschikbaar.

Om een en ander beter op elkaar af te stemmen, vinden we dit een goed moment om de Canonwebsite [entoen.nu](http://www.entoen.nu) te combineren met de website van het museale Canonnetwerk www.canonvannederland.nl en onder die laatste roepnaam verder te gaan.³² Op canonvannederland.nl is de herijkte Canon van Nederland te vinden, de vervallen vensters zijn er gearchiveerd, er zijn ingangen voor de regionale canons, voor de Canonmusea en hun topstukken, en

---

³² Om voor scholen en andere gebruikers van de website de continuïteit te waarborgen, zullen hyperlinks die naar een specifieke pagina op entoen.nu leiden automatisch doorverwijzen naar die pagina op canonvannederland.nl.

ieder die het wil kan zelf een slingerlijn vullen met bestaande of zelfgemaakte vensters via de functie 'Mijn Canon'.

Verder stelt onze commissie voor om als onderdeel van de website een redactioneel wiki-model te ontwikkelen waarin gebruikers tips, suggesties en lesmateriaal kunnen indienen bij de herijkte Canon, als concrete uitwerking van het principe van de verwijzingen en vertakkingen die de commissie-Van Oostrom al voorstelde.³³

4.4 Herijkingsritme

Onze commissie is gevraagd een advies te geven over de wenselijke tijdspanne tussen herijkingen. Een al te korte periode – bijvoorbeeld elke vijf jaar zoals de commissie-Van Oostrom indertijd adviseerde – acht onze commissie niet wenselijk. Het onderwijs is gebaat bij een zekere mate van continuïteit en stabiliteit; docenten en leerlingen moeten niet belast worden met een hijgerig tempo van vernieuwingen, zeker niet in de Canon. Daar komt bij dat de Canon ook bedoeld is als onderhoud van het collectief geheugen in onderwijs en samenleving. Dit onderhoud is gebaat bij langere lijnen en gestaag indruppelen.

Anderzijds biedt een regelmatige wisseling van vensters en teksten ruimte voor nieuwe perspectieven en nieuwe verhalen. Elke canon weerspiegelt deels de voorkeuren van de samenstellende commissie. Dat is onvermijdelijk; de illusie dat geschiedschrijving ooit volstrekt objectief kan zijn, hebben we inmiddels achter ons gelaten. Het is belangrijk dat het werk van zo'n commissie op regelmatige basis herijkt wordt. Een nieuwe groep deskundigen zal andere keuzes maken, gebaseerd op de tijdgeest en wetenschappelijke inzichten. Zo wordt telkens opnieuw de rijkdom van het verleden aangeboord.

Daarom pleiten we voor een herijking om de tien jaar. Dat lijkt ons een gepaste periode die lang genoeg is om een bepaalde vastigheid van de Canon te garanderen en tegelijkertijd kort genoeg om de Canon voor opzichtige veroudering te behoeden.

Dat zou wat ons betreft betekenen:

- Zomer 2030: oplevering van de eerstvolgende herijkte Canon.
- Opdrachtgever: de minister van Onderwijs.
- Tijdsduur: een jaar, start zomer 2029.
- Wie: een mix van expertise, met het historische en didactische veld goed vertegenwoordigd.
- Voor de continuïteit is goede beschikbaarheid van expertise vanuit de vorige Canoncommissie aan te bevelen.

---

³³ Zie Entoen.nu 2006, Deel B, bij elk venster.

Tot slot

‘Wij wilden enthousiasme, liefde voor de stof wekken,’ zei Frits van Oostrom in 2019, toen hij reflecteerde op het werk van zijn commissie.³⁴ Daar gaat het om, ook in deze herijking. Een blijvende belangstelling voor en kennis van het verleden – daar wordt elk mens en elke samenleving beter van. Wij hopen van harte dat deze opgefriste Canon van Nederland daaraan een bijdrage levert.

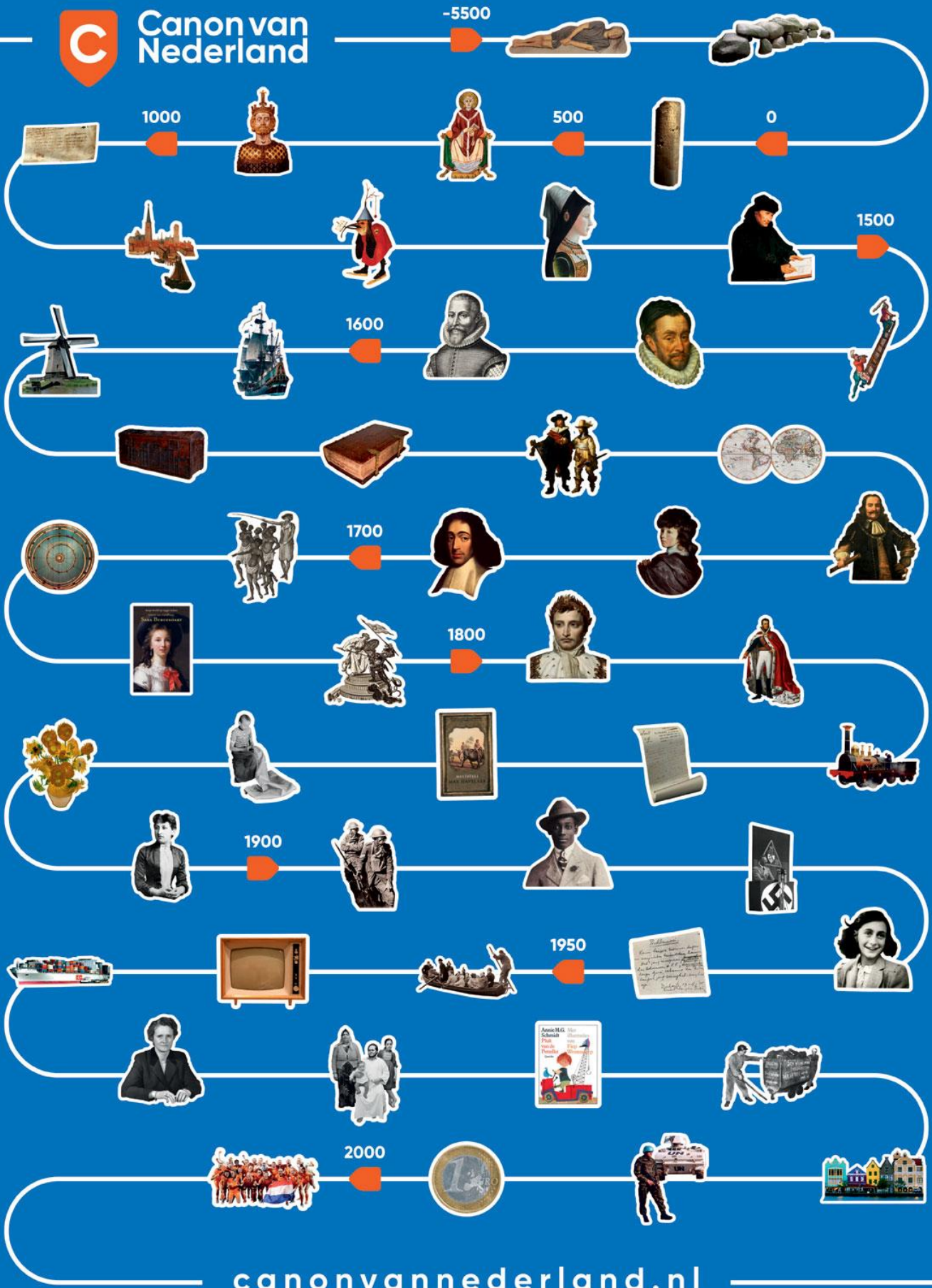
---

³⁴ Sommer 2019.

Geraadpleegde literatuur

- Beheydt, Ludo (2019), 'Anders denken over Nederlandse cultuur. Een canon als betekenisweb in een veranderende wereld'. In: *Neerlandia* 2019/3.
- Commissie Historische en maatschappelijke vorming (2001), *Verleden, heden en toekomst*. Enschede: SLO.
- Entoen.nu (2006), *entoen.nu, De Canon van Nederland, deel A en B*. (Rapport van de Commissie Ontwikkeling Nederlandse Canon). Den Haag: OCW.
- Entoen.nu (2007), *entoen.nu en verder, De Canon van Nederland, deel C*. (Rapport van de Commissie Ontwikkeling Nederlandse Canon). Amsterdam: AUP.
- Hartley, L.P. (1953), *The Go-Between*. Londen.
- Horst, Han van der (2019), 'Met die vernieuwde canon komt het pico bello in orde.' In: *Joop*, 2 juni 2019.
- Ligtvoet, Floor (2006), 'Willem Drees, wie is dat in godsnaam?'. In: *Limburgs Dagblad* (16-10-2006).
- Oberon (2012), Haalen, Jolien van, Marleen Kieft, *De canon in het basisonderwijs*. Utrecht: Oberon.
- Oberon (2019), Kieft, Marleen, Michael Buynsters, Geertje Damstra, Benjamin Bremer, *De Canon van Nederland. Vervolgonderzoek 2018/19*. Utrecht: Oberon.
- Ruiten, Marieke de (2019), 'In deze geschiedenisles bestonden er ook voor Aletta Jacobs al bijzondere vrouwen'. In: *De Volkskrant*, 11 november 2019.
- Sardes/Oberon (2008), Van der Vegt, Anne Luc, Marleen Kieft, Karin Hoogeveen, Michiel van der Grinten, Folkert Haanstra, *De canon in het onderwijs. Een nulmeting*. Utrecht: Sardes/Oberon.
- Scheffer, Paul (2019), 'De canon is een sterk verhaal zonder einde'. In: *NRC*, 19 juni 2019.
- Snel, Johan (2019), 'Nieuwe canon: minder Aletta Jacobs, meer andersheid'. In: *De Nieuwe Koers*, 10 juli 2019, p. 8-9.
- Sommer (2019), 'Wat vindt de maker van de discussie over zijn geschiedenis canon? Hou het uit de klauwen van de partijpolitiek'. In: *De Volkskrant*, 17 juni 2019.
- Tuchman (1978), Barbara, *A distant mirror. The Calamitous 14th Century*. New York.

Deel II

Hoofdlijnen

		Leven in een kwetsbare delta	Wat geeft betekenis?	Woord en beeld verbinden
		Nederland waterland	zingeving en levensbeschouwing	taal, kunst en cultuur
		In een land doorsneden met grote rivieren en voor de helft onder zeeniveau, bepaalt het water goeddeels hoe we wonen en werken. Om droge voeten te kunnen houden is samenwerken aan waterbeheer hier vanzelfsprekend. Het risico op een overstroming, zout of zoet, is nog altijd niet ver weg. Hoe lang zijn we veilig achter onze dijken en dammen? Maar het water brengt ook rijkdom. Door het droogleggen van polders is het land gegroeid. Vervoer over water, van poldersloot tot oceaan, maakt Nederland al eeuwen tot handelsland bij uitstek. En voor de bijzondere flora en fauna in het waterrijke ecosysteem krijgen we steeds meer oog.	De vraag naar zin en betekenisgeving is universeel: "Hoe (of: voor wie) word ik een goed mens?" De verschillende levensvisies die uit deze vraag voortvloeien, weten veel mensen onderling te verbinden en inspireren. Maar tussen groepen leiden ze ook regelmatig tot bekeringsdrang, verwijdering en conflict. Levensbeschouwelijke leiders en instituten krijgen te maken met vraagstukken rond invloed en macht, en misbruik daarvan. Hoe kun je met verschillende, al dan niet godsdienstige, levensovertuigingen een constructieve samenleving vormen? Hierop zijn in Nederland in de loop der tijd verschillende antwoorden geformuleerd. Tegenwoordig vinden we gezaghebbende regels in combinatie met tolerantie en onderling respect daarvoor belangrijke ingrediënten.	Al ruim duizend jaar vormen de Lage Landen een aaneengesloten cultuurgebied. Dat uit zich in woord en beeld. De Nederlandse taal is hier het voornaamste voertuig voor de geest: praten en zingen, luisteren en lezen, denken en schrijven in dezelfde taal verbindt ons met elkaar, zelfs als we elkaar op inhoud bestrijden. Literaire en beeldende kunst kunnen grensoverschrijdend zijn; ze leggen de tijdgeest vast maar beïnvloeden hem ook. Taal en cultuur zijn altijd in beweging; streek- en straattaal, volkskunst en jongerencultuur, oude en nieuwe media, vormen de lijm die groepen verbindt.
Tijdvak				
1	Tot 3000 v.Chr.	Trijntje, Hunebedden	Hunebedden	Trijntje, Hunebedden
2	3000 v.Chr. – 500 n.Chr.	De Romeinse limes	De Romeinse limes	
3	500 tot 1000		Willibrord	Willibrord
4	1000 tot 1500	De Hanze	Jeroen Bosch, Erasmus	Hebban olla vogala, Jeroen Bosch, Maria van Bourgondië, Erasmus
5	1500 tot 1600		De Opstand	
6	1600 tot 1700	De Beemster	De Statenbijbel, Spinoza	De Statenbijbel, Rembrandt
7	1700 tot 1800		<i>Sara Burgerhart</i>	<i>Sara Burgerhart</i>
8	1800 tot 1900	De eerste spoorlijn	De Grondwet	Max Havelaar, Vincent van Gogh
9	1900 tot 1950		Anne Frank	Anton de Kom
10	1950 – heden	De watersnood, Haven van Rotterdam	Srebrenica	De gastarbeiders, Annie M.G. Schmidt, De televisie, Het Oranjevoel

Wat weten wij? kennis, wetenschap en innovatie	Wie telt er mee?	Wie bestuurt er?	Knooppunt van verbindingen
<p>Verbazingwekkende voorbeelden van menselijk vernuft in de Nederlandse geschiedenis gaan ver terug: hoe kregen de hunebedbouwers bijvoorbeeld die zware stenen van de grond? Elk tijdperk sindsdien is rijk aan intellectuele, technologische en culturele ontwikkelingen. Diezelfde denkracht blijkt evenzeer ingezet te kunnen worden voor machtsmisbruik en vernietiging. Vanaf de 18^e eeuw komen de mogelijkheden van de mens om de natuur naar zijn hand te zetten in een stroomversnelling. Schaalvergroting en automatisering bezorgen welvaart maar ook werkloosheid. De impact van de mens op zijn omgeving wordt steeds groter met, naar inmiddels blijkt, een onverwachte keerzijde.</p>	<p>In Nederland is de gelijkheid van alle inwoners voor de wet sinds 1983 vastgelegd in artikel 1 van de Grondwet: "discriminatie wegens godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, ras, geslacht of op welke grond dan ook, is niet toegestaan". Een belangrijk artikel, want ongelijke behandeling van mensen en groepen is in de loop van de geschiedenis meer regel dan uitzondering gebleken. Regelmatig komen mensen in opstand tegen vormen van sociale ongelijkheid en onderdrukking. Soms met succes. Aan de Nederlandse sociale wetgeving ligt behalve dit soort strijd ook eeuwenlang denkwerk ten grondslag. En nog altijd is niet alle sociale ongelijkheid verdwenen.</p>	<p>De eerste contouren van het huidige Nederland herken je al in de vorstendommen van de vroege Middeleeuwen. De gezamenlijke verdediging van gekoesterde lokale voorrechten en vrijheden leidt uiteindelijk tot een onafhankelijke staat. Vanwege vele verschillende belangen en groepen moet de macht gedeeld worden; dat leidt soms tot stevige interne botsingen. In de moderne tijd wordt Nederland een bestuurlijke eenheid met steeds meer nadruk op gelijke rechten voor alle burgers. De momenten dat de onafhankelijkheid wordt bedreigd, laten diepe sporen na. Er is een diep verlangen om de vrijheid en vrede veilig te stellen, die nooit vanzelfsprekend zijn geweest.</p>	<p>Omdat de mogelijkheden voor landbouw in het drassige rivierenland beperkt zijn, komen handel en steden hier al vroeg tot bloei. De Nederlanden ontwikkelen vanaf de late middeleeuwen een moderne en innovatieve economie die de regio tot een belangrijk knooppunt maakt in de wereldhandel. Geweld en uitbuiting worden daarbij niet geschuwd. Het gebied trekt sinds die tijd grote aantallen migranten die de economie mede in stand houden. Nederland is zodoende al eeuwen een rijk land, al is die rijkdom niet gelijk verdeeld. De economie profiteert van open grenzen, maar is ook kwetsbaar omdat zij daarvan bijzonder afhankelijk is.</p>
Hunebedden			
De Romeinse limes		De Romeinse limes	
		Karel de Grote	Karel de Grote
Erasmus	De Hanze, Maria van Bourgondië	Maria van Bourgondië	De Hanze
		De Opstand, Willem van Oranje, Johan van Oldenbarnevelt	
De Beemster, Hugo de Groot, De <i>Atlas Maior</i> van Blaeu, Christiaan Huygens, Spinoza	VOC en WIC		VOC en WIC, De <i>Atlas maior</i> van Blaeu, Michiel de Ruyter
Eise Eisinga	Slavernij, De patriotten	De patriotten	Slavernij
Aletta Jacobs	De Grondwet, Max Havelaar, Het Kinderwetje van Van Houten, Aletta Jacobs	Napoleon Bonaparte, Koning Willem I, De Grondwet, Aletta Jacobs	De eerste spoorlijn
	Anton de Kom, Anne Frank, Indonesië	De Eerste Wereldoorlog, De Tweede Wereldoorlog, Indonesië	
De televisie, Haven van Rotterdam	Marga Klompé. De gastarbeiders, Annie M.G. Schmidt, Het Caribisch gebied, Het Oranjevoel	Marga Klompé, Het Caribisch gebied, Srebrenica, Europa	De televisie, Haven van Rotterdam, De gastarbeiders, Kolen en gas, Europa

1. Trijntje

De jager-verzamelaars / 5500 v.Chr. / Tijdvak 1

De eerste bewoners van ons rivierenland wonen niet op een vaste plaats, maar trekken van plek naar plek. Ze jagen, vissen en verzamelen vruchten, noten en zaden. De winter brengen ze door in een vast kamp op een veilige plek. Op de plaats waar ooit zo'n nederzetting was, is in 1997 het skelet van jager-verzamelaar Trijntje opgegraven.

Het oudste menselijke skelet dat in Nederland is gevonden, is van een vrouw. Zo'n 7500 jaar geleden is ze liefdevol begraven op een donk, een zandduin in het drassige rivierengebied. Als ze overlijdt, is ze tussen de 40 en 60 jaar oud en moeder van minstens twee kinderen. Als archeologen de kleine nederzetting waar ze leefde opgraven, is haar geraamte nog compleet. Daardoor kunnen haar gezicht en lichaam worden gereconstrueerd. Omdat ze bij een spoorlijn is gevonden, wordt ze Trijntje genoemd. Haar echte naam kennen we niet en welke taal ze sprak, weten we niet.

IJstijden

Voordat de moderne mens in dit gebied arriveert, zo'n 40.000 jaar geleden, wonen er ook al mensachtigen. Bijvoorbeeld de Neanderthalers, die leven in de periode die we de oude steentijd noemen, vanaf 250.000 jaar geleden. Als zij zich in deze streken vestigen, is het klimaat koud. Ze vinden hier een uitgestrekt steppelandschap met rivieren en valleien, nauwelijks begroeid en met langzaam wegs meltende ijskappen. De Noordzee ligt droog. De Neanderthalers leven in hutten en kunnen vuur maken.

Jagers en verzamelaars

Trijntje leeft in de middensteentijd, in een groep van zo'n 25 mensen. Samen trekken ze jaarlijks heen en weer tussen hun zomer- en winterkamp. Waarschijnlijk wonen ze in hutten van stokken, riet en misschien ook huiden. Ze maken verfijnde vuurstenen werktuigen zoals schrapers, messen en pijlpunten. Reizen doen ze te voet en per kano. Op het ritme van de seizoenen trekken ze mee met eetbare zoogdieren, vissen en vogels; ze zijn afhankelijk van wat de natuur hun biedt.

De hele winter leven Trijntje en haar groep op een rivierduin. De menukaart biedt volop keuze. Ze jagen op onder meer bevers, otters, wilde zwijnen, herten, zeehonden, bunzings en allerlei soorten vogels. Eend, zwaan en zeearend staan het meest op het menu. Voor het vangen van vissen, vooral snoeken, gebruiken ze netten en fuiken. Honden zijn inmiddels dierbare huisgenoten; er liggen er drie naast Trijntje begraven.

De groep gebruikt alle onderdelen van de dieren die ze vangen. Het vlees roosteren ze. Pezen en darmen dienen als touw en om pijl-en-boog mee te maken. Van huiden maken ze kleding en tassen. Been en hoorn gebruiken ze voor allerlei werktuigen. De doorboorde honden- en berentanden en kralen van barnsteen en been die zijn aangetroffen, zijn waarschijnlijk als sieraden gedragen. Het gevonden klauwbotje van een oehoe wijst erop dat een van de stamgenoten een uilenklauw als beschermend amulet bij zich droeg.

Landbouwrevolutie

Op de tijdlijn van de geschiedenis van de mens staan Trijntje en haar stam bijna aan het eind van de periode van rondtrekkende jager-verzamelaars in deze streken. Vanaf zo'n 7300 jaar geleden komen in het Limburgse heuvelland de landbouw en veeteelt op. De technieken om zelf voedsel te laten groeien, verspreiden zich snel. De landbouwrevolutie betekent het einde van het tijdperk van de jager-verzamelaars.

2. Hunebedden

De eerste boeren / 3000 v.Chr. / Tijdvak 1

Hoe het ze is gelukt weet niemand, maar vroege boeren weten zo'n vijfduizend jaar geleden loodzware keien te verplaatsen om er graven mee te bouwen. 'Hunebedden' worden de stenen grafkelders genoemd. Het zijn de tastbare monumenten van een boerenfolk dat het bestaan als jager-verzamelaar achter zich heeft gelaten en zich op vaste plekken is gaan vestigen.

Begraafplaatsen

De hunebedbouwers zijn niet de vroegste boeren in Nederland: het zijn relatieve laatkomers. De eerste boeren zijn de zogenoemde 'bandkeramiekers' van zeventienduizend jaar geleden in het Limburgse heuvelland. Zo'n tweeduizend jaar later vestigen de hunebedbouwers zich in Nederland. Het weinige dat zij hebben nagelaten, ligt meestal verscholen in de grond. Maar in de provincie Drenthe liggen hun sporen gewoon aan de oppervlakte. Het zijn hunebedden, gemaakt van reusachtige stenen die door mensenhanden geordend en op elkaar gestapeld zijn. De hunebedden dienen als begraafplaats. Dit soort stenen grafkelders is in die tijd niet ongewoon. Maar vrijwel nergens zijn ze gebouwd met zulke enorme zwerfkeien, die in deze periode vooral zijn te vinden in Drenthe, Denemarken en Noord-Duitsland. De zwerfkeien zijn tijdens een van de ijstijden, zo'n 150.000 jaar geleden, vanuit Scandinavië hiernaartoe geschoven.

Levenswijze

De hunebedbouwers wonen in boerderijen van hout en leem, gebruiken houten en stenen werktuigen en maken potten van klei om voorraden in te bewaren. Zulke potten zitten ook bij de grafgeschenken die ze aan de gestorvenen meegeven. Vanwege hun vorm noemen archeologen die 'trechterbekers'. We kunnen de levenswijze van de hunebedbouwers reconstrueren op basis van bodemvondsten die in en rond de hunebedden worden gedaan. Maar het is nog steeds niet helemaal duidelijk hoe deze mensen erin slagen om zonder machines stenen van soms wel 20.000 kilo van de grond te krijgen. Waarschijnlijk maken ze van aarde een soort oprit en gebruiken ze ronde boomstammetjes om de stenen overheen te laten rollen. Als de stenen op hun plek liggen, wordt de grond eronder weggegraven zodat er een grafkamer ontstaat.

Er wordt aangenomen dat de hunebedden, als zichtbare begraafplaatsen, ook bedoeld zijn om te laten zien dat het omringende land aan een bepaalde gemeenschap toebehoort. Maar deze vroege boeren leven in een schriftloze samenleving; afspraken over eigendom van woongebied leggen ze niet vast en zijn voor ons dus niet te achterhalen.

Monument

In Drenthe zijn ruim vijftig hunebedden bewaard gebleven, in Groningen twee. Het moeten er echter veel meer zijn geweest. In de loop der eeuwen zijn heel wat hunebedden verdwenen omdat de stenen bijvoorbeeld als bouw materiaal werden gebruikt. Vanaf de zeventiende eeuw ontstaat er meer aandacht voor de waarde van de hunebedden. Dit leidt in 1734 tot de eerste monumentenwet, die moet voorkomen dat de hunebedden worden vernield.

3. De Romeinse limes

Op de grens van de Romeinse wereld / 47-274 / Tijdvak 2

Tweeduizend jaar geleden loopt de noordelijke grens van het enorme Romeinse Rijk dwars door het huidige Nederland. In het Latijn wordt de grens 'limes' genoemd. De limes is in totaal duizenden kilometers lang en loopt van het noorden van Engeland tot aan de rand van de Sahara in Afrika. In de Lage Landen vormt de Rijn de grens.

Invloed

Om de grens te verdedigen bouwen de Romeinen verschillende wachtposten en legerkampen. In de buurt van Nijmegen komt een kamp dat twee legioenen van zesduizend man kan herbergen. Met hun rokken, blinkende helmen, schilden en zwaarden moeten de goed getrainde Romeinse soldaten indruk hebben gemaakt op de lokale bevolking. De Romeinse aanwezigheid is in ieder geval van grote invloed op de omgeving. Er worden imponerende tempels, badhuizen en boerderijen gebouwd en steeds meer land wordt voor landbouw in gebruik genomen. Ook brengen de Romeinen de eerste geschreven taal naar de regio: het Latijn. Daarnaast bloeit de handel, want behalve als grens functioneert de Rijn als belangrijke transportader. Voorraden en handelswaar worden per boot aangevoerd.

Aanval uit het noorden

In de ogen van de Romeinen begint ten noorden van de limes de onbeschaafde wereld. Dit gebied wordt bevolkt door Keltische en Germaanse stammen. Maar de limes wordt ook een meer symbolische grens, die een limiet stelt aan de Romeinse macht. Het directe gezag van de Romeinen reikt niet veel verder dan de Rijn, al hebben ze eerst wel de ambitie om hun territorium uit te breiden. Dat begint om te slaan in het jaar 9 n.Chr., als Germaanse troepen drie Romeinse legioenen vernietigend verslaan bij het Teutoburgerwoud, in het huidige Duitsland. Op bevel van de keizer trekken de Romeinen zich vanaf het jaar 47 terug achter de Rijn, die daarmee de natuurlijke noordgrens wordt.

Ten noorden van de Rijn zijn de Romeinen nog tot 28 n.Chr. heer en meester in het land der Friezen, maar dat volk komt met succes in opstand tegen de Romeinse overheersing. De handel wordt daarna wel gewoon voortgezet en de Romeinse culturele invloed op de Friezen gaat door.

Ook op Romeins grondgebied, ten zuiden van de limes, vinden er opstanden plaats tegen de Romeinse overheersing. De bekendste is de opstand van de Bataven in het jaar 69 onder aanvoering van Julius Civilis. Lange tijd hebben de Bataven in vrede geleefd met de Romeinen en dienen ze ook in het Romeinse leger. Maar tijdens de strijd om de macht die na de dood van keizer Nero is ontstaan, neemt Civilis de leiding op zich van een opstand, die de Romeinen na ongeveer een jaar weten neer te slaan. Honderden jaren later, tijdens de Tachtigjarige Oorlog, wordt het verhaal over deze Bataafse opstand gebruikt als inspiratiebron voor het verzet tegen Spanje.

Sporen

In de derde eeuw n.Chr. neemt het aantal Germaanse invallen flink toe. De Romeinen zijn genoodzaakt om de limes te verlaten en trekken zich uiteindelijk terug achter de Alpen. Sporen van de Romeinse tijd zijn nog steeds terug te vinden in Nederland. Verschillende plaatsen in de oude grensstreek stammen uit de Romeinse tijd. Ook worden regelmatig nieuwe bodemvondsten gedaan. Zo zijn bij de aanleg van de Utrechtse wijk Leidsche Rijn een wachttoren en twee schepen gevonden.

4. Willibrord

Verbreiding van het christendom / 658-739 / Tijdvak 3

De Friezen die rond 700 in het kustgebied wonen, worden door christenen gezien als heidenen. Dit volk laat zich niet bekeren, totdat de Engelse monnik Willibrord arriveert. Hij weet veel Friezen voor de christelijke kerk te winnen, al blijft een deel van hen nog lang vasthouden aan hun oude geloof.

Franken en Friezen

In 690 komt de Engelse Willibrord aan in de Lage Landen. Deze monnik en missionaris uit Northumbrië is met twaalf gezellen de Noordzee overgestoken om het christendom te verspreiden in het land van de Friezen. Zijn eigen land is al eerder gekerstend. Het Friese volk bewoont de gehele kuststrook van de Westerschelde tot aan Dokkum. De Friezen houden vast aan hun oude gebruiken en geloven in goden als Wodan en Donar.

Van zijn voorgangers weet Willibrord dat het bekeren van de Friezen geen eenvoudige zaak is. Daarom vraagt hij om steun bij het Frankische hof. Het Friese gebied grenst aan het Frankische Rijk, dat onder koning Clovis twee eeuwen daarvoor al het christelijke geloof heeft aangenomen. De Friese adel beschouwt de missionarissen als handlangers van de Franken, met wie de Friezen regelmatig in botsing komen.

De strijd tussen de Franken en Friezen gaat al langer terug. Er is geen sprake van een harde grens tussen Fries en Frankisch gebied: na elk gevecht schuiven óf de Friezen een stukje naar het zuiden óf de Franken naar het noorden. Zo valt Utrecht onder wisselend gezag. Rond 630 – tijdens een periode van Frankische successen – laat de Frankische vorst Dagobert het eerste kerkje van Utrecht bouwen op het huidige Domplein. Kort daarop wordt het onder Fries gezag weer verwoest.

Kerstening

Willibrord wordt op aandringen van de Frankische vorsten door de paus benoemd tot ‘aartsbisschop van de Friezen’. De Franken kunnen zo via de aartsbisschop invloed uitoefenen op het bestuur van de Friese gebieden. In 696 vestigt Willibrord zich in Utrecht en herbouwt de verwoeste kerk. Ook geeft hij opdracht tot het bouwen van een nieuwe kerk en sticht hij een klooster.

Vanuit Utrecht trekken de missionarissen vervolgens het land van de Friezen in. Deels met succes: tegen het einde van Willibrords leven – hij sterft in 739 – is het christendom in de kuststreek aan de winnende hand. Maar in de rest van het Friese gebied stuiten de missionarissen op krachtig verzet. Bekend is het verhaal van de dood van Bonifatius, die op zendingsmissie rond 754 bij Dokkum wordt vermoord. Pas aan het einde van de achtste eeuw komt er door de wapens van de Franken een einde aan de strijd. De kerstening van Europa breidt zich daarna langzamerhand verder uit naar het noordoosten. Het is een lang proces. Pas vanaf 1100 is Scandinavië gekerstend. In 1387 laat Litouwen, het laatste ‘heidens’ land van Europa, zich bekeren tot het christendom.

Doopbelofte

Elke bekeerling moet een doopbelofte uitspreken. Uit de tijd van Willibrord is zo’n doopbelofte bewaard gebleven, in het Nederlands van 1400 jaar geleden. In het document staat met welke Germaanse gewoonten en gebruiken de bekeerlingen moeten breken. De belofte luidt:

‘Ec forsacho diabolae, end allum diobolgeldae, end ec forsacho allum dioboles wercum and wordum, Thunaer ende Woden ende Saxnote ende allum them unholdum the hira genotas, sint. Ec gelobo in Got alamehtigan fadaer. Ec gelobo in Crist gotes suno. Ec gelobo in Halogan Gast.’

‘Ik zweer de duivel af, en alle duivelsoffers, en ik verzaak alle werken en woorden van de duivel, Donar, Wodan, Saxnot en de afgoden die hun gezellen zijn. Ik geloof in God de almachtige Vader, in Christus Gods Zoon en in de Heilige Geest.’

5. Karel de Grote

Keizer van het Westen / 747?-814 / Tijdvak 3

Karel de Grote is een van de grootste heersers van de vroege middeleeuwen. Hij weet door voortdurende oorlogvoering rond 800 een groot deel van West-Europa te onderwerpen, waaronder het huidige Nederland. Het bezit van een enorm rijk en zijn ambitie om de Romeinse keizers te evenaren leveren hem de bijnaam 'de Grote' op. Bovendien was hij voor die tijd met 1,84 meter indrukwekkend lang.

Oorlog

Karel wordt in 771 – na de dood van zijn vader en broer – koning van het rijk der Franken, dat ook de latere Nederlanden omvat. Hij ziet zichzelf als de opvolger van de Romeinse keizers. Zijn hele regeringsperiode lang trekt Karel ten strijde: tegen de islamitische heersers van het Iberisch Schiereiland (het huidige Spanje en Portugal), tegen de Longobarden in het zuiden (het huidige Italië) en tegen de Denen en de Saksen in Noordwest-Europa. Dankzij zijn vele veldtochten weet Karel zijn rijk steeds verder uit te breiden en uiteindelijk beslaat het Frankische Rijk grote delen van West-Europa. In het jaar 800 wordt Karel door paus Leo III in Rome gekroond tot keizer van het Westen, een titel die sinds de val van het West-Romeinse Rijk in 476 niet meer door een vorst is gevoerd.

Bestuur

Om zijn enorme rijk te kunnen besturen steunt Karel de Grote op het feodale stelsel. Leenmannen of 'vazallen' staan hun vorst letterlijk 'met raad en daad' bij. Zij adviseren Karel in allerlei bestuurlijke kwesties en vechten voor hem in tijden van oorlog. In ruil daarvoor krijgen zij van hem een 'leen': het bestuur over een aanzienlijk stuk land en het recht op de inkomsten daarvan. Vaak belenen zij op hun beurt dat land aan achterleenmannen.

Omdat het moeilijk is om zijn gebieden vanuit één centrale verblijfplaats te regeren, heeft Karel verspreid over het rijk verschillende residenties, die 'paltsen' worden genoemd. Verondersteld wordt dat hij ook in Nijmegen een palts had, het Valkhof. Karel reist van palts naar palts en regelt ter plekke bestuurlijke zaken met zijn belangrijkste leenmannen. Tijdens zijn verblijf beslecht hij grotere geschillen en houdt hij zittingen om zwaardere misdaden te berechten. De belangrijkste wetten voor een streek laat hij vastleggen in verordeningen: de capitularia. Het bezoek aan de paltsen is ook een vorm van belastingheffing in natura: voor het verblijf van Karel en zijn uitgebreide hofhouding worden de voorraden en middelen van de streek aangesproken.

Karel hecht groot belang aan onderwijs, cultuur en wetenschap. Hij richt scholen op waar jonge edellieden worden opgeleid voor de staatsdienst en hij ontvangt geleerden aan zijn hof. Hoewel hij nauwelijks zijn eigen naam kan schrijven, is hij bedreven in wiskunde en sterrenkunde en spreekt hij verschillende talen.

Karel legt ook diplomatieke contacten in de islamitische wereld. In 797 reist een Joodse gezant naar de kalief in Bagdad, Haroen ar-Rashid. Vijf jaar later keert hij terug met tal van geschenken voor Karel, waaronder een olifant, Abul-Abbas.

Verhalen

De laatste jaren van zijn leven woont Karel in zijn palts in Aken. Hier sterft hij in 814. Hij wordt bijgezet in de paltskapel. De kapel vormt de basis voor de huidige Dom van Aken, waar zijn rijkversierde grafkist nog altijd te bezichtigen is. Karel gaat de geschiedenis in als een van de grootste vorsten ooit. Al tijdens zijn leven worden over hem veel verhalen verteld die na zijn dood verder worden aangedikt. In de middeleeuwen wordt hij als heilige vereerd.

6. Hebban olla vogala

Nederlandse taal in ontwikkeling / ca. 1075 / Tijdvak 4

'Hebban olla vogala nestas hagunnan hinase hic anda thu' is een van de bekendste zinnen uit de Nederlandse taal- en literatuurgeschiedenis. 'Wat unbidan we nu?' luidt het vervolg. Het betekent: 'Alle vogels zijn al aan het nestelen, behalve ik en jij. Waar wachten we nog op?' Het zijn twee regels uit een middeleeuws liefdesliedje. Een liedje van verlangen van zo'n duizend jaar oud.

Raadsel

'Hebban olla vogala nestas hagunnan hinase hic anda thu. Wat unbidan we nu?' Deze dertien woorden zijn beroemd, maar ze zijn met raadsels omgeven. We weten dat ze rond 1075 zijn opgeschreven, maar het is niet zeker wie de schrijver is en welk dialect hij gebruikt.

Het meest waarschijnlijk is dat het om een monnik uit Vlaanderen gaat. Hij woont en werkt dan al geruime tijd in een klooster in Kent, in het zuiden van Engeland. Een groot deel van zijn werkdag vult hij met het kopiëren van Latijnse en Oud-Engelse teksten. Dat gebeurt in het scriptorium: een zaal met schrijftafels en alle materialen die nodig zijn om te kunnen schrijven, zoals perkament, inkt en ganzenveren. Af en toe moet de ganzenveer waarmee de monnik schrijft aangescherpt worden. Voordat hij verderwerkt probeert hij op een apart vel of zijn pen weer goed schrijft. Als je je pen probeert, schrijf je vaak iets wat je toevallig te binnen schiet. Bij de monnik is dat een versje dat hij misschien nog uit zijn jeugd in Vlaanderen kent: 'Hebban olla vogala...'

Oudnederlands

De Nederlandse taal is dan al eeuwen in ontwikkeling. De oudste bekende woorden en tekstjes uit de Lage Landen dateren al uit de zesde eeuw. Het Nederlands is in die tijd vooral een spreektaal, geen schrijftaal. Geschreven woorden in het Nederlands duiken maar heel soms op. Vaak zijn het losse woorden in een verder Latijnse tekst. Of het is een Oudnederlandse vertaling van een Bijbeltekst, zoals 'Thie wingardon bluoyent anda thie bluom macot suoten stank' ('De wijngaarden bloeien en de bloem verspreidt een zoete geur').

Het is nog niet zo gemakkelijk om in het oude zinnetje 'Hebban olla vogala' Nederlands te herkennen. Misschien is het wel een mengvorm van Oudnederlands, Noordzee-Germaans en Kents. In die tijd liggen Germaanse talen zoals Duits, Fries, Engels en Nederlands dicht bij elkaar dan nu. De Nederlandse taal en literatuur ontwikkelen zich vanaf het begin in een voortdurend contact met de buurvölker.

Invloed

In de afgelopen eeuwen zijn het vooral het Frans en Latijn en in mindere mate het Duits die het Nederlands beïnvloeden. Tegenwoordig komen nieuwe woorden en zegswijzen vaak uit het Engels en de talen van immigranten, zoals het Surinaams, Marokkaans-Arabisch, Turks en Berbers.

7. De Hanze

Samenwerken loont / 1356-ca. 1500 / Tijdvak 4

Zwolle, Kampen, Zutphen en Deventer groeien in de late middeleeuwen uit tot voorname handelssteden. Ze zijn lid van de Hanze: eerst een samenwerkingsverband van kooplieden en vanaf 1356 een stedenverbond. Dat is gunstig voor het uitbreiden en beschermen van de eigen handelsactiviteiten. In de zestiende eeuw valt het Hanzeverbond uiteen.

Handelsverbond

Tussen de twaalfde en zestiende eeuw ontwikkelt een aantal Nederlandse steden, vooral in het oosten van het land, zich tot belangrijke en welvarende handelscentra. Ze danken hun positie aan hun lidmaatschap van het Hanzeverbond. De Hanze is oorspronkelijk een samenwerkingsverband tussen kooplieden uit verschillende steden die dezelfde producten verhandelen. Door samen te werken kunnen zij de kosten drukken, gezamenlijk en daarom veiliger reizen, op grotere schaal inkopen of verkopen en zich als groep verzetten tegen beslissingen van machtige landsheren.

In 1356 wordt tijdens een vergadering in Lübeck, een stad in het huidige Duitsland, besloten dat de Hanze een verbond van de steden zelf wordt en niet alleen maar van de handelaren. De Hanze wordt een machtig netwerk van handelssteden in het gebied dat grenst aan de Noordzee en de Oostzee. Daarbinnen probeert het stedenverbond zo veel mogelijk problemen voor de handel op te lossen. Het Hanzenetwerk drijft ook handel met partners buiten zijn gebied, bijvoorbeeld met Londen en met Spaanse steden.

Groei en bloei

Er wordt druk gehandeld in producten als zout, granen, vis, hout, wijn, bier, dierenhuiden en laken. Het vervoer gaat grotendeels over zee en over rivieren, met koggeschepen van 15 tot 30 meter lang. De steden groeien en bloeien, versterken hun stadsmuren, breiden hun havens uit en worden verfraaid met koopmanshuizen, pakhuizen en kantoren. De rijkdom van de Hanze is nog duidelijk te zien in de eerdergenoemde IJsselsteden, maar ook in kleinere Hanzesteden als Stavoren, Hasselt, Tiel en Doesburg.

Zelfvertrouwen

Het zelfvertrouwen van de Hanzesteden groeit. Om de handel over land te bevorderen laat het Kamper stadsbestuur in 1448 een brug over de IJssel bouwen, zonder toestemming te vragen aan de bisschop, die hier de landsheer is. In vijf maanden tijd ligt er een nieuwe brug. Het bruggeld dat ieder passerend schip moet betalen, vloeit in de stadskas.

Deventer en andere Hanzesteden rond IJssel en Rijn protesteren. Ze willen een vrije doorvaart over de IJssel en klagen zelfs bij de baas van de bisschop: keizer Frederik III van het Duitse Rijk. Die stuurt de stad een brief waarin hij beveelt de brug af te breken. Maar Kampen weigert. Keizer en bisschop laten het erbij zitten en de brug blijft liggen.

Moedernegotie

Ook voor niet-Hanzesteden als Amsterdam is de handel op de Oostzee van groot belang. Daar ligt de basis van de economische bloei. Amsterdam handelt vooral in bulkgoederen als graan en hout, maar moet dus concurreren met de steden aan de IJssel. In de loop van de zestiende eeuw neemt de macht van de Hanze af. Holland wordt economisch steeds sterker ten koste van de IJsselsteden, die last krijgen van verzanding van de rivier. Pas na de val van Antwerpen, in 1585, wordt Amsterdam een echt belangrijk handelscentrum. De Nederlandse handel raakt steeds meer op de wereldzeeën georiënteerd. Maar de handel op de Oostzee blijft tot laat in de zeventiende eeuw zo belangrijk voor de economie en voedselvoorziening hier, dat ze 'moedernegotie' wordt genoemd: moeder van alle handel.

8. Jeroen Bosch

Schilder in een middeleeuwse stad / 1450?-1516 / Tijdvak 4

Met zijn vernieuwende composities breekt schilder Jeroen Bosch met de middeleeuwse beeldtradities. In zijn raadselachtige tekeningen en schilderijen staan de zonde en dwaasheid van de mens vaak centraal. Al tijdens zijn leven is hij een gewaardeerd kunstenaar.

De middeleeuwse stad

Jeroen Bosch woont en werkt zijn hele leven in 's-Hertogenbosch, ook wel Den Bosch genoemd. Aan de markt heeft hij zijn atelier waar hij met een aantal leerlingen zijn beroemde schilderijen maakt. In de vijftiende eeuw maakt de stad een economische bloeiperiode door, vooral door de productie van en handel in textiel, zoals linnen en lakense stoffen, en metalen voorwerpen. Als 's-Hertogenbosch in 1185 van de hertog van Brabant stadsrechten krijgt, wordt er rondom de markt een stadsmuur gebouwd. Daar verkopen handelaren allerlei producten. Door de bloeiende handel en nijverheid komen steeds meer ambachtslieden, kooplieden en kunstenaars naar 's-Hertogenbosch en groeit de stad snel. In de veertiende eeuw wordt een nieuwe stadsmuur gebouwd, ongeveer rond het gebied van de huidige binnenstad.

In het dagelijks leven van de middeleeuwen is het christelijk geloof erg belangrijk. De geestelijkheid speelt een belangrijke rol in het onderdak geven van daklozen, het (over)schrijven van boeken, het onderwijzen van kinderen en het verzorgen van zieken. In het Groot Ziekengasthuis worden vanaf het einde van de dertiende eeuw zieke armen, reizigers en bedevaartgangers verpleegd door gasthuiszusters.

Vanwege de vele kerken wordt Den Bosch ook wel 'Klein Rome' genoemd. De bekendste van die kerken is de Sint-Janskathedraal. Jeroen Bosch is een belangrijk lid van de religieuze vereniging de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap, die hem opdrachten geeft voor een aantal schilderijen in de Sint-Jan. Daarnaast krijgt hij opdrachten van belangrijke edellieden en vorsten, onder wie Filips de Schone, koning van Castilië (Spanje) en heerser over de Nederlandse gewesten.

Duivelmaker

Hoewel zijn familienaam Van Aken is, ondertekent Jeroen Bosch zijn schilderijen vanaf 1490 met 'Jheronimus Bosch'. Met zijn kunstwerken wil hij mensen waarschuwen om als goede, gelovige christenen te leven, omdat het anders na hun dood verkeerd met hen kan aflopen. Waar zijn tijdgenoten vaak hemelse taferelen schilderen, laat Bosch juist de hel zien. Zijn werken staan vol met monsters, duivels en vreemde wezens, zoals vliegende vissen en andere fantasiedieren, die heel gedetailleerd zijn uitgebeeld in de meest bizarre decors. Het levert hem de bijnaam 'den duvelemakere' op. Een ander terugkerend thema in zijn schilderijen zijn stadsbranden. Waarschijnlijk is Jeroen Bosch in 1463 als kind getuige geweest van een grote stadsbrand. Ruim 4000 houten huizen in Den Bosch gingen toen in vlammen op.

Werk

Jeroen Bosch heeft niet veel schilderijen nagelaten: er zijn zo'n 25 werken van zijn hand bekend. Deze hangen wereldwijd in grote musea, onder meer in Washington, Wenen, Madrid en Venetië. In Nederland hangt nog maar één origineel werk, *De marskramer*, in Museum Boijmans Van Beuningen in Rotterdam. Het was daarom uniek dat in 2016, zijn vijfhonderdste sterfjaar, bijna al zijn kunstwerken samen te zien waren in de stad waar hij zijn leven lang heeft gewoond en gewerkt. Bijna een half miljoen mensen bezochten deze tentoonstelling in Het Noordbrabants Museum in 's-Hertogenbosch.

Jeroen Bosch heeft veel latere schilders geïnspireerd. Zijn invloed is zichtbaar in de schilderijen die Pieter Brueghel in de zestiende eeuw maakte over het boerenleven, maar ook in de surrealistische schilderijen van Salvador Dalí uit de twintigste eeuw.

9. Maria van Bourgondië

Vorstin tussen Bourgondië en Habsburg / 1457-1482 / Tijdvak 4

Maria van Bourgondië is pas 25 jaar oud als ze sterft. Toch is de korte tijd dat ze regeert als hertogin een belangrijk omslagpunt in de geschiedenis van de Lage Landen. Door haar strategische politieke beslissingen versterkt ze de positie van de Staten-Generaal en zullen de Nederlanden lang deel uitmaken van het wereldrijk van de Habsburgers.

Maar een meisje

Maria wordt in 1457 in Brussel geboren als enig kind van Isabella van Bourbon en Karel van Charolais. Ze is de kleindochter van de hertog van Bourgondië, Filips de Goede. Met veel pracht en praal wordt ze gedoopt, maar haar grootvader is hier niet bij aanwezig omdat het maar een meisje is. Toch zou zij als enig kleinkind zijn latere erfgenaam worden.

Door slimme huwelijk- en machtspolitiek weet Filips zijn hertogdom enorm uit te breiden met onder meer de rijkste delen van de Lage Landen. Hij zet zijn nicht gravin Jacoba van Beieren onder druk om haar graafschappen Zeeland en Holland na haar dood aan hem af te staan. Filips roept ook de Staten-Generaal in het leven: een politiek orgaan waarin alle delen van de Bourgondische landen vertegenwoordigd zijn.

Na de dood van Filips in 1467 volgt zijn zoon Karel hem op. Hij is voortdurend op oorlogspad om zijn gebieden nog verder uit te breiden en dankt hieraan zijn bijnaam 'de Stoute', wat 'de dappere' betekent. Maria wordt vaak vergezeld door haar stiefmoeder Margaretha van York, de zus van de Engelse koning. Beiden ondernemen veel diplomatieke reizen in naam van de hertog. Door zijn kostbare oorlogen wordt Karel steeds minder populair. Ook trekt hij steeds meer gezag naar zich toe, wat niet in goede aarde valt bij de Staten-Generaal.

Hertogin

In januari 1477 sneuvelt Karel op het slagveld en wordt Maria als kersverse hertogin van Bourgondië de rijkste erfgenaam van Europa. De Franse koning Lodewijk XI grijpt meteen de kans aan om de Bourgondische landen aan te vallen. Hij rechtvaardigt zijn actie door te zeggen dat een vrouw geen vazal kan zijn van de Franse koning. Hij probeert Maria te dwingen met zijn zoon te trouwen.

Maria neemt twee stappen om Franse overheersing te voorkomen. Om zich van de steun van de Bourgondische gewesten te verzekeren, tekent zij het Groot Privilege. Met deze akte geeft zij de rechten van de verschillende gewesten die door haar vader zijn afgenomen, weer terug. In ruil daarvoor moeten de Staten-Generaal haar trouw beloven en instemmen met nieuwe belastingen voor de oorlog. Daarnaast kiest ze Maximiliaan van Oostenrijk, uit de Habsburgse dynastie, als huwelijkspartner. Met Maximiliaan kan zij haar landen door een sterke vorst laten beschermen.

Het huwelijk betekent het einde van Maria's politieke carrière. Zoals gebruikelijk in die tijd moet ze voortaan de politieke beslissingen overlaten aan haar echtgenoot. Het baren van kinderen voor de dynastieke opvolging is nu haar voornaamste taak, en ze krijgt in korte tijd drie kinderen. Zoals veel rijke tijdgenoten laat Maria een 'getijdenboek' maken. Dit prachtig versierde gebedenboek gebruikt ze voor haar dagelijkse toewijding aan God. In 1482 overlijdt Maria, enkele weken nadat ze met haar paard ten val is gekomen. Ze wordt in een prachtige graftombe gelegd, die nog altijd in Brugge te bezoeken is.

Nalatenschap

Door Maria's politieke beslissingen worden grote delen van de Lage Landen voor lange tijd onderdeel van het Habsburgse Rijk, dat zich zou uitstrekken tot in Azië en Amerika. In de zestiende eeuw wordt haar kleinzoon Karel V heerser van dit wereldrijk. Het Groot Privilege, waarmee de Staten-Generaal rechten krijgen die de vorst hun niet mag afnemen, wordt voor toekomstige generaties een voorbeeld voor verdragen tussen een vorst en de volksvertegenwoordiging.

10. Erasmus

Een internationaal humanist / 1469?-1536 / Tijdvak 4

Desiderius Erasmus is een kritische geest én een verzoener. Veruit het bekendste werk van deze invloedrijke humanist is Lof der Zotheid, waarin hij de draak steekt met de Rooms-Katholieke Kerk. Maar als de protestanten zich afscheiden blijft Erasmus zich inzetten voor kerkelijke hervorming van binnenuit.

Desiderius Erasmus wordt rond 1469 geboren als zoon van een ongetrouwde priester en zijn huishoudster. Na een jeugd langs verschillende kostscholen komt hij in Parijs terecht waar hij theologie gaat studeren. Erasmus is heel erg goed in Latijn en Grieks en weet veel van de klassieke oudheid. Al in zijn eigen tijd wordt hij als een groot geleerde beschouwd.

Humanisme

Erasmus is een van de eerste humanisten. In het humanisme staat het mens-zijn centraal. Als mens moet je zelfbewust, met veel zorg en aandacht, nadenken over de omgang met jezelf en je omgeving. Op zijn reizen door Europa leert Erasmus andere beroemde humanisten kennen. Via een uitgebreid brievennetwerk onderhoudt hij contact met hen, onder wie de Engelse humanist, filosoof en staatsman Thomas More.

Erasmus publiceert verschillende theologische en humanistische boeken voor een brede lezersgroep. Dankzij de nog jonge boekdrukkunst, uitgevonden rond 1450, wordt deze doelgroep ook bereikt. Boeken drukken kost veel minder tijd en geld dan boeken overschrijven met de hand. Zijn bekendste boek wordt *Lof der Zotheid* uit 1509, waarin hij de spot drijft met slechte menselijke eigenschappen als gierigheid, ijdelheid en machtswellust. Erasmus geeft zo op satirische wijze commentaar op de machthebbers in kerk en wereld. Dit is niet zonder risico, want de kerk bestraft kritiek. Maar Erasmus omzeilt dit probleem door het personage 'Zotheid' als verteller te laten optreden en zo de mensen een spiegel voor te houden.

Bijbelkritiek

Humanisten zijn christen én tekstliefhebber. Erasmus vindt de Latijnse Bijbelvertaling die in de kerk gebruikt wordt niet nauwkeurig en duidelijk genoeg. Hij vertaalt het tweede deel, het Nieuwe Testament, opnieuw uit het Grieks in het Latijn. Erasmus vindt Bijbelkennis voor mensen heel belangrijk. De kerk is er niet blij mee. Vooral geestelijken hebben kennis van de teksten en dragen deze over aan anderen. Erasmus wil dat iedereen het geloof kan ervaren, en hoopt dat iedereen ooit vertrouwd raakt met de Bijbel.

Tijdens Erasmus' leven vindt er een scheuring plaats in de Rooms-Katholieke Kerk. Kerkhervormer Maarten Luther (1483-1546) – die voor zijn eigen Bijbelvertaling gebruikmaakt van Erasmus' vertaling – heeft de hoofdrol in de Reformatie. Erasmus heeft wel kritiek op de Kerk, maar hij gaat niet zover als Luther. Erasmus is niet bereid om met de Rooms-Katholieke Kerk te breken. Hij pleit ervoor meningsverschillen met gezond verstand te overbruggen. Zo toont hij zich een ware humanist. Maar dat hij geen partij wil kiezen, komt hem op kritiek vanuit beide kampen te staan.

Inspiratiebron

In de zomer van 1536 overlijdt Erasmus in het woonhuis van zijn drukker Froben in Basel. Erasmus noemt zich tijdens zijn leven graag 'Desiderius Erasmus van Rotterdam'. Rotterdam is altijd trots geweest op zijn beroemde stadgenoot. Al in 1549 krijgt hij er een standbeeld en inmiddels zijn ook de Erasmus Universiteit en de Erasmusbrug naar hem vernoemd. Ook daarbuiten leeft zijn naam voort: miljoenen studenten in Europa zijn via het Erasmusprogramma op uitwisseling gegaan.

11. De Opstand

Van Beeldenstorm naar Plakkaat van Verlatinghe / 1566-1581 / Tijdvak 5

Tijdens de Nederlandse Opstand, beter bekend als Tachtigjarige Oorlog, komen de Nederlandse gewesten in verzet tegen koning Filips II van Spanje. In 1588 ontstaat uiteindelijk de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden.

Geuzen

Filips II volgt in 1555 zijn vader Karel V op als heer der Nederlanden. Een jaar later wordt hij ook koning van Spanje. Filips neemt een aantal maatregelen die in de Nederlanden boosheid veroorzaken. Door het bestuur te centraliseren probeert hij meer macht naar zich toe te trekken. Daarnaast wil hij de scheuring in de kerk bestrijden: iedereen die zich bekeert tot de nieuwe stroming van de protestanten moet de doodstraf krijgen.

Om Filips een halt toe te roepen bieden tweehonderd Nederlandse edellieden landvoogdes Margaretha van Parma, halfzus van Filips, een smeekschrift aan. Zij vragen om godsdienstige verdraagzaamheid en opschorting van de vervolgingen. De landvoogdes schrikt van hun aantal, maar een raadsheer zegt kalmerend: 'Het zijn maar geuzen (bedelaars).' Met het smeekschrift bereiken ze niets, maar de edelen vatten de benaming 'geuzen' op als ere naam. Ze komen steeds openlijker in verzet.

Hagepreken en Beeldenstorm

Ondertussen krijgt de Frans-Zwitserse hervormer Calvin in de Nederlanden een grote aanhang. De protestanten of 'calvinisten' verzamelen zich steeds vaker om in de buitenlucht naar rondtrekkende predikanten te luisteren. Zij vinden dat zij zich tegen hun vorst kunnen verzetten als die zich niet houdt aan de Bijbel. Op 10 augustus 1566 leidt zo'n 'hagepreek' in het Westvlaamse Steenvoorde tot de bestorming van een nabijgelegen klooster waarbij de religieuze beelden worden vernield.

In de maanden daarop verspreidt de 'Beeldenstorm' zich van de Zuidelijke naar de Noordelijke Nederlanden. De beeldenstormers, afkomstig uit alle lagen van de bevolking, richten hun woede op de beelden in kerken en kloosters. Deels uit haat tegen de katholieke geestelijkheid, maar ook uit wanhoop vanwege hongersnood en armoede.

De opstand wordt een oorlog

Filips stuurt hierop een leger van 10.000 man naar de opstandige gewesten, onder leiding van de hertog van Alva, die de nieuwe landvoogd wordt. Alva stelt een strenge rechtbank in om de opstandelingen te straffen. Deze Raad van Beroerten wordt al snel de Bloedraad genoemd.

De militair opperbevelhebber in de Nederlanden, Willem van Oranje, brengt een leger bijeen. Tijdens de Slag bij Heiligerlee, op 23 mei 1568, wordt Groningen deels op de Spanjaarden veroverd. Als straf laat de hertog van Alva in Brussel twintig edelen ter dood brengen, onder wie de prominente graven van Egmont en Horne. In reactie hierop kapen de opstandelingen schepen om de oorlog vanaf zee voort te zetten. Deze 'watergeuzen' veroveren onder leiding van Willem van Oranje eerst Den Briel (1572) en vervolgens onder meer Alkmaar (1573) en Leiden (1574). In 1579 ondertekenen de zuidelijke gewesten de Unie van Atrecht en verzoenen zich zo met Filips. Zeven noordelijke gewesten besluiten in datzelfde jaar in de Unie van Utrecht de strijd voort te zetten.

Plakkaat van Verlatinghe

Op 26 juli 1581 ondertekenen de Staten-Generaal van de zeven gewesten het Plakkaat van Verlatinghe. Hierin staat dat een vorst zijn onderdanen moet beschermen. Zo niet, dan is hij een tiran en mogen de onderdanen hem afzetten en een andere heerser kiezen. De Staten-Generaal beschrijven vervolgens de tirannieke daden van Filips en besluiten hem te verlaten. Ze zetten hem daarmee af als vorst. Het lukt het de gewesten daarna niet om een andere vorst te vinden. Daarom gaan ze in 1588 verder als de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden.

Het Plakkaat van Verlatinghe wordt samen met de Unie van Utrecht en de Apologie van Willem van Oranje achteraf wel gezien als de 'geboorteakte van Nederland'. Het Plakkaat is eeuwenlang ook internationaal een inspirerend voorbeeld, bijvoorbeeld voor de Amerikaanse *Declaration of Independence* uit 1776.

12. Willem van Oranje

Van opstandeling tot 'vader des vaderlands' / 1533-1584 / Tijdvak 5

Willem van Oranje is een ambitieuze edelman die uitgroeit tot leider van de Opstand en later wordt vereerd als 'vader des vaderlands'. Hij wordt gezien als de grondlegger van een nieuwe Nederlandse staat. Zelf heeft hij echter die zelfstandige staat nooit nagestreefd.

Prins van Oranje

Willem wordt in 1533 op slot Dillenburg (in het huidige Duitsland) geboren. Hij erft in 1544 het Franse prinsdom Oranje (Orange) en mag zich voortaan 'prins' noemen. Willem van Oranje heeft lutherse ouders maar Karel V eist, als keizer van het Heilige Roomse Rijk en heer der Nederlanden, dat de jonge prins verder katholiek wordt opgevoed. Daarom groeit Willem vanaf zijn twaalfde op aan het keizerlijk hof in Brussel. In die tijd is Brussel een wereldstad binnen een rijk dat zich uitstrekt van Oost-Europa tot Zuid-Amerika.

Willem raakt in die omgeving goed op de hoogte van de internationale politieke verhoudingen en bouwt een groot netwerk op. Zo schrijft hij zo'n 13.000 brieven aan zijn internationale contacten. Veel daarvan zijn in het Frans of in zijn moedertaal Duits geschreven.

Adellijke oppositie

Vanaf 1555 verwerft Oranje hoge posities en wordt hij door Filips II, de zoon van Karel V, afgevaardigd om belangrijke internationale onderhandelingen te voeren. Als militair opperbevelhebber, lid van de Raad van State (adviesraad van de vorst), ridder in de Orde van het Gulden Vlies en stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht wordt hij een van de invloedrijkste edellieden in de Nederlanden. Maar zijn verhouding met Filips II verslechtert. Oranje wordt de belangrijkste woordvoerder van de adellijke oppositiepartij. Hij dringt bij de koning aan op minder strenge kettervervolgingen en verzet zich tegen de grotere rol van professionele ambtenaren in het landsbestuur. Door deze nieuwe ambtenaren raken edellieden hun oude posities kwijt.

Opstand

Het verzet tegen de Spaanse vorst groeit. Diplomatieke pogingen zijn weinig succesvol en in 1566 breekt de Beeldenstorm uit. Filips II beantwoordt de opstand met de aanstelling van de hertog van Alva, die de opstandelingen zwaar bestraft. Willem van Oranje vlucht, en organiseert vanaf 1568 vanuit slot Dillenburg verschillende militaire invallen in de Nederlanden om een einde te maken aan het bewind van Alva. In de Nederlanden voert hij zijn strijd daarnaast met propagandamiddelen als pamfletten, strijdliederen en prenten. Daaraan hebben we onder andere het *Wilhelmus* te danken. Aanvankelijk blijft militair succes uit. Pas als de geuzen, zoals de opstandelingen zichzelf noemen, op 1 april 1572 Den Briel innemen, begint de Opstand bredere steun te krijgen.

Tegen de verwachting in houden de opstandelingen in Holland en Zeeland stand, mede dankzij het doorzettingsvermogen van Oranje. Met de Pacificatie van Gent in 1576 weten zij zelfs vrede te sluiten met de overige gewesten. Het ideaal van Oranje lijkt nabij: het herstel van de zeventien gewesten onder adellijk bestuur en een einde maken aan de strijd tussen de verschillende groepen op basis van verdraagzaamheid. Maar deze eenheid is niet van lange duur.

Republiek

In 1580 zet Filips een beloning op het hoofd van Willem van Oranje. Willem reageert hierop met zijn Apologie (verweerschrift) en de Staten-Generaal van de opstandige gewesten komen met het Plakkaat van Verlatinghe. De strekking van beide geschriften is dezelfde: verzet is gerechtvaardigd omdat de koning zich als een tiran gedraagt. Op 10 juli 1584 maakt de katholieke Balthasar Gerards met pistoolschoten een einde aan het leven van Willem van Oranje. Willem lijkt niets te hebben bereikt. Maar de opstandige provincies ontwikkelen zich een paar jaar na zijn dood tot een onafhankelijke zelfbewuste republiek. Daarom wordt Willem van Oranje achteraf beschouwd als de grondlegger van deze nieuwe staat, en wordt hij vaak 'vader des vaderlands' genoemd.

13. Johan van Oldenbarnevelt

Tegenstellingen in de Republiek / 1547-1619 / Tijdvak 5

Nadat de Noordelijke Nederlanden zich hebben losgemaakt van Filips II, vormen ze zich om tot een republiek. Raadpensionaris Johan van Oldenbarnevelt maakt deze staatsvorm tot een succes, iets dat in die tijd nog bijna geen land gelukt is.

Ontstaan van de Republiek

Nadat de Noordelijke Nederlanden koning Filips II niet langer als vorst erkennen, lukt het niet om een nieuwe vorst te vinden. In 1588 besluiten de Staten-Generaal, als de vertegenwoordiging van de opstandige gewesten, om zelf de soevereiniteit op zich te nemen en de regering te vormen van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Er zijn enkele andere republieken, zoals Venetië en Genua, maar in een tijdperk waar vorsten juist steeds meer de absolute macht zoeken, blijft dit een ongewone staatsvorm.

Belangrijkste ambtenaar van Holland

De in Amersfoort geboren Johan van Oldenbarnevelt weet snel carrière te maken in het gewest Holland. Hij is de vertrouwenspersoon van stadhouder Willem van Oranje. In 1586 wordt hij raadpensionaris (ook wel aangeduid als landsadvocaat) van de Staten van Holland, hun belangrijkste ambtenaar. Hij maakt van de Republiek een goed functionerend geheel.

Omdat het rijke Holland het meeste geld inbrengt, heeft het ook de grootste stem in de Republiek. Van Oldenbarnevelt zorgt ervoor dat hij de spil wordt van de Staten-Generaal. Onder zijn leiding kunnen de Staten-Generaal effectief belastingen heffen en een geslaagd offensief uitvoeren tegen Spanje. Hij sluit politieke compromissen en als dat niet lukt gebruikt hij omkoping, dreigementen en militaire macht tegen zijn tegenstanders. Ook neemt hij het initiatief tot de oprichting van handelsorganisatie de Vereenigde Oostindische Compagnie. Oldenbarnevelt functioneert als een soort minister-president, minister van Financiën en minister van Buitenlandse Zaken tegelijk. Hij geniet groot respect in binnen- en buitenland en wordt gezien als de sturende kracht van de Republiek.

Conflict en onthoofding

Op den duur krijgt Oldenbarnevelt te maken met een concurrent: stadhouder prins Maurits, zoon van Willem van Oranje. Een stadhouder (dat betekent letterlijk plaatsvervanger) wordt benoemd door de vorst om namens hem te regeren, maar omdat een republiek geen vorst heeft vervalt deze oorspronkelijke taak. Formeel gezien is de stadhouder slechts dienaar van de Staten-Generaal. Maar als hoog edelman en opperbevelhebber van de strijdkrachten steekt Maurits ver uit boven alle andere bestuurders.

Lange tijd bloeit de Republiek onder hun gezamenlijke gezag. Oldenbarnevelt richt zich op de politiek en Maurits beperkt zich tot zijn militaire taken – het lijkt de perfecte samenwerking. Maar na 1600 komen ze regelmatig met elkaar in conflict. Maurits wil oorlog blijven voeren tegen Spanje, terwijl Oldenbarnevelt een wapenstilstand tekent, het Twaalfjarig Bestand (1609-1621).

Ook wil de raadpensionaris geloofsruzieën binnen de protestantse kerk voorkomen. Hij blijkt bereid om dat met legerstroepen af te dwingen. Daarmee begeeft hij zich op het terrein van de stadhouder. Maurits voelt zich hierdoor bedreigd en neemt Oldenbarnevelt zijn macht af. Uiteindelijk laat hij hem arresteren. De raadpensionaris wordt – tot zijn eigen verbijstering – ter dood veroordeeld wegens hoogverraad. Op 13 mei 1619 wordt Oldenbarnevelt onthoofd op een schavot voor de Ridderzaal in Den Haag. Extra dramatisch voor hem is het feit dat zijn veroordeling in gang is gezet door de zoon van zijn held Willem van Oranje.

Dankzij Oldenbarnevelt wordt de Republiek een van de voornaamste mogendheden binnen Europa. De Staten-Generaal en de stadhouders van het Huis van Oranje blijven echter nog tot 1795 strijden om de macht.

14. VOC en WIC

Varen en vechten voor handel / 1602-1799 / Tijdvak 6

In de zeventiende eeuw groeit in Europa de behoefte aan luxeproducten van overzee: specerijen, suiker, koffie, thee en porselein. Handelaren verdringen zich om aan deze vraag te voldoen. Maar voor kleine ondernemingen zijn verre reizen naar Azië, Afrika of Amerika kostbaar en gevaarlijk. Nieuwe compagnieën moeten deze overzeese handel organiseren.

VOC

Op 2 april 1595 vertrekken de drie handelsschepen *Mauritius*, *Hollandia* en *Amsterdam* samen met het kleine jacht *Duyfken* vanaf Texel naar Azië. Het is een risicovol avontuur; drie van de vier schepen en slechts 87 van de 249 bemanningsleden keren in augustus 1597 terug. De opbrengst is matig maar toch is deze 'eerste schipvaart' naar Azië een economisch succes. Op eigen kracht is er een nieuwe handelsroute geopend, nadat Spanje en Portugal deze zeeroute al eerder hadden ontdekt.

In 1602 richt Johan van Oldenbarnevelt voor de handel met Azië de Vereenigde Oostindische Compagnie op. De Britten, Fransen en andere Europese landen hebben in die tijd soortgelijke ondernemingen, maar de VOC wordt veruit de grootste. De VOC krijgt het Nederlandse monopolie op alle handel in de Aziatische wateren oostelijk van Kaap de Goede Hoop. In naam van de Republiek mag de compagnie verdragen sluiten, oorlogen voeren en veroverde gebieden besturen. Vanuit heel Europa trekken jonge mannen naar de Republiek om zich in te schepen bij de compagnie. Een groot deel van hen ziet Europa niet meer terug. Ze sterven aan ziektes die tijdens de lange reizen aan boord uitbreken.

De VOC ontwikkelt zich tot een gevreesde macht en oorlogsmachine. De compagnie bouwt forten in onder meer het huidige Zuid-Afrika, India, Sri Lanka en Makassar. Vandaaruit drijft ze handel en verdedigt ze haar handelsgebieden. De VOC krijgt in bepaalde landen een uitzonderingspositie. Als Japan voor alle buitenlanders wordt afgesloten, krijgt de VOC in 1641 als enige toestemming om handel te drijven, vanaf het eilandje Deshima bij Nagasaki.

Jan Pieterszoon Coen

De vierde gouverneur-generaal van de VOC, Jan Pieterszoon Coen, verovert in 1619 de stad Jayakarta en sticht hier Batavia. Hij laat delen van Java bezetten. Ambon en Ternate in de Molukken worden onderworpen. De bevolking wordt gedwongen om specerijen te verbouwen. Als de inwoners van de Banda-eilanden zich in 1621 verzetten tegen de VOC, laat Coen bijna de gehele bevolking uitmoorden en de overlevende tot slaven maken. Van de 15.000 Bandanezen blijven er nog geen 1000 op het eiland achter.

WIC

In 1621 wordt de West-Indische Compagnie opgericht. De onderneming krijgt van de Staten-Generaal het alleenrecht op kolonisatie, handel en kaapvaart in de gebieden rond de Atlantische Oceaan. Onder de WIC vallen kolonies als Nieuw-Nederland in Noord Amerika, Brazilië en slavenkolonies in het Caribisch gebied. Het lukt de WIC niet om net als de VOC een vergelijkbaar imperium op te bouwen. Omdat de afstanden over de Atlantische oceaan relatief klein zijn, lukt het concurrenten om de monopoliepositie van de WIC te doorbreken. De WIC houdt uiteindelijk alleen het recht op de slavenhandel en het bestuur over enkele kleinere kolonies, zoals de handelsknooppunten in de Cariben en Afrika.

Decennialang vullen beide compagnieën de Nederlandse pakhuizen met koloniale producten en de huizen van de burgers met zeldzame voorwerpen uit een onbekende wereld. Maar door verschillende factoren, zoals afnemende winst, concurrentie, corruptie en oorlogen, worden de WIC en de VOC eind achttiende eeuw opgeheven.

Werelderfgoed

Tegenwoordig zijn de archieven van beide compagnieën erkend als werelderfgoed. De brieven tussen bestuurders, verslagen van onderhandelingen met koningen en heersers in Azië, Amerika en Afrika en de omvangrijke personeelsadministraties zijn een belangrijke bron voor onderzoek naar en discussie over koloniale en handelsgeschiedenis.

15. De Beemster

Droge voeten in de polder / 1612 / Tijdvak 6

Begin zeventiende eeuw is de Beemster nog een groot meer in Noord-Holland. In 1607 wordt besloten om dit meer droog te leggen, zodat boeren er voedsel kunnen verbouwen. Sindsdien is de Beemster een symbool voor de manier waarop Nederlanders hun land zelf inrichten.

Werelderfgoed

In 1607 verlenen de Staten van Holland en West-Friesland toestemming om de Beemster droog te leggen. Het belooft een winstgevend project te worden dat bovendien een bijdrage kan leveren aan de voedselvoorziening van het snelgroeiende Amsterdam. Er wordt een hoge en stevige dijk van 38 kilometer lang om het meer aangelegd en daar weer omheen een ringvaart. Daarna begint het leegpompen van het meer, waarvoor maar liefst 43 windmolens nodig zijn. Ingenieur Jan Adriaenszoon Leeghwater is medeverantwoordelijk voor de bouw en de plaatsing van de molens. Er wordt gebruikgemaakt van molengangen: enkele molens trapsgewijs achter elkaar, die elk het water van het meer een stukje hoger pompen tot in de ringvaart.

In 1612 valt het meer droog en kan de inrichting van de polder beginnen. Er worden wegen aangelegd, sloten gegraven en stolpboerderijen gebouwd. Dat alles gebeurt volgens een ordelijk en strak geometrisch patroon. Aan deze manier van grond verdelen en toewijzen heeft de Beemster zijn roem te danken.

Nederland heeft door menselijk ingrijpen in de natuur vorm gekregen. Dat begint al in de zesde eeuw v.Chr. met de aanleg van terpen en wierden om veilig te kunnen wonen. In de middeleeuwen volgen landaanwinning en bedijking op steeds grotere schaal en de oprichting van waterschappen. Vanaf de zestiende eeuw wordt het waterbeheer nog grootschaliger en systematischer aangepakt met het droogleggen van meren en veenplassen. De Beemster staat tegenwoordig op de UNESCO-lijst van Werelderfgoed. Deze droogmakerij is een schoolvoorbeeld van hoe Nederlanders grote delen van hun land zelf hebben 'gemaakt'.

Waterbeheer

Het waterbeheer in de Beemster is in de eeuwen daarna nog volop verder ontwikkeld. Lange tijd zorgen windmolens ervoor dat de bewoners droge voeten houden en dat het polderpeil geschikt blijft voor landbouw. In de late negentiende eeuw worden molens vervangen door stoomgemalen. Vervolgens nemen dieselmolens en elektrisch aangedreven pompen het over. De Beemster is tegenwoordig verdeeld in meer dan vijftig stukjes met allemaal een eigen waterpeil. Akkerbouwers willen graag een laag waterpeil onder hun land, terwijl dorpsbewoners een hoog peil wensen omdat anders de palen onder de huizen kunnen verrotten. Het ideale waterpeil voor veeboeren zit daartussenin, terwijl natuurbeheerders weer hun eigen wensen hebben.

Vroeger werd alleen water weggepompt om overlast te voorkomen, tegenwoordig wordt in droge perioden ook zoet water ingelaten in de Beemster. Dat is mogelijk omdat het IJsselmeer, de voormalige Zuiderzee, door het afsluiten van de zee nu zoet water bevat dat geschikt is voor de landbouw. Ooit werd er in de Beemster met windkracht en molens van water land gemaakt, tegenwoordig vindt er met elektriciteit en computers modern waterbeheer plaats.

Meer nieuw land

Ook na de zeventiende eeuw gaan de Nederlanders door met droogmakerijen. In 1852 wordt de Haarlemmermeer drooggepompt. Voor het eerst wordt de droogmaking volledig met stoomkracht gedaan. Een van de drie gemalen die hiervoor wordt gebruikt is het Gemaal De Cruquius, met de grootste stoommachine ter wereld. Door het droogleggen van de Noordoostpolder en de Flevopolder in de voormalige Zuiderzee ontstaat de provincie Flevoland. Nederland heeft sindsdien een internationale reputatie opgebouwd als baggeraar en waterbeheerder. Op verschillende plekken in de wereld wordt door Nederlandse bedrijven nieuw land gemaakt, waaronder de kunstmatige Palmeilanden bij Dubai.

16. Hugo de Groot

Begin van het internationale recht / 1583-1645 / Tijdvak 6

De Franse koning noemt hem 'het wonder van Holland'. Hugo de Groot (ook wel: Grotius) is een briljant jurist en legt de basis voor het volkenrecht. Zijn politieke vijand prins Maurits zet hem in 1619 gevangen op Slot Loevestein. De Groot weet met hulp van zijn vrouw te ontsnappen in een boekenkist.

Een wonderkind

Hugo de Groot wordt in 1583 geboren in een invloedrijke familie in Delft. Hij gaat al op elfjarige leeftijd aan de net opgerichte Leidse universiteit rechten studeren. De jonge De Groot blijkt een intellectuele alleskunner, die even gemakkelijk Latijnse verzen schrijft als uitgaven van teksten uit de klassieke oudheid verzorgt. Op zijn vijftiende reist Hugo de Groot met raadpensionaris Johan van Oldenbarnevelt naar het Franse hof, om steun te krijgen in de opstand tegen Spanje. De Franse koning is vol lof over hem.

Gevangenschap en ontsnapping

Tijdens het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) escaleert in de nog jonge Nederlandse Republiek een politiek en godsdienstig conflict. Johan van Oldenbarnevelt komt tegenover stadhouder prins Maurits te staan. Als adviseur van Van Oldenbarnevelt wordt De Groot een van de hoofdrolspelers in dit conflict. In 1618 laat Maurits zijn tegenstanders gevangennemen. Van Oldenbarnevelt wordt door Maurits ter dood veroordeeld, De Groot wordt levenslang gevangengezet in Slot Loevestein, vlakbij Gorinchem, waar zijn gezin zich bij hem voegt.

In 1621 weet De Groot te ontsnappen dankzij een plan van zijn vrouw Maria van Reigersberch. Hij krijgt regelmatig boeken geleverd vanuit Gorinchem, die in een kist worden gebracht en weer opgehaald. Op 22 maart leggen Maria en dienstmeid Elsie van Houweningen de afgeleverde boeken in bed, waardoor het lijkt alsof De Groot daar ligt. De Groot klimt in de kist, en zo wordt hij het slot uit gedragen en naar Gorinchem gebracht. Vervolgens vlucht hij, verkleed als metselaar, naar Antwerpen. De rest van zijn leven brengt hij als banneling door in het buitenland. Hij sterft in 1645 in Rostock.

Internationaal recht

Zijn ontsnapping is het eind van De Groots tijd in Holland, maar niet van zijn intellectuele activiteiten en geleerde reputatie. Naast literaire werken schrijft hij een groot aantal verhandelingen op theologisch, historisch en vooral juridisch terrein, waaronder *De iure belli ac pacis* ('Over het recht van oorlog en vrede'), dat de grondbeginselen van het volkenrecht uiteenzet. Met zijn werk legt Hugo de Groot de basis voor het internationaal recht zoals we dat vandaag de dag kennen. Hij beschrijft bijvoorbeeld wanneer een staat een andere staat de oorlog mag verklaren en welke middelen in de strijd toegestaan zijn. Ook vindt hij dat het toegepaste geweld altijd in verhouding moet staan tot het doel.

Verhaal

De Groots ontsnapping in de boekenkist blijft door de eeuwen heen tot de verbeelding spreken. Als slachtoffer van de stadhouder staat hij net als Van Oldenbarnevelt en de broers Johan en Cornelis de Witt symbool voor de tegenstanders van de Oranjes. Tijdens de patriottentijd duiken verschillende voorwerpen op die van hem geweest zouden zijn, waaronder enkele boekenkisten. Er staat een kist in het Rijksmuseum in Amsterdam, in Museum Het Prinsenhof in Delft en in Slot Loevestein.

17. De Statenbijbel

De kracht van het woord / 1637 / Tijdvak 6

Voor veel christenen is de Bijbel het belangrijkste boek omdat die 'het Woord van God' is. De Statenbijbel uit 1637 is eeuwenlang toonaangevend gebleven. Grote groepen gelovigen zijn vertrouwd geraakt met de taal ervan. Dankzij deze Bijbel zijn uitdrukkingen zoals 'verboden vrucht' en 'doorn in het oog' onderdeel geworden van de Nederlandse taal.

Geloven op basis van de Bijbel

Voor de meeste middeleeuwse christenen zijn de telkens terugkerende plechtige handelingen in de kerk veel belangrijker dan het lezen van de Bijbel. Dat is niet vreemd in een tijd waarin weinig mensen kunnen lezen en schrijven. Door de opkomst van de burgerij stijgt de geletterdheid flink. Er ontstaat een vruchtbare bodem voor het idee van onder anderen Maarten Luther (1483-1546) dat niet de rituelen het belangrijkste zijn, maar het geloven op basis van de Bijbel. Gelovigen raken overtuigd van de noodzaak om individueel de Bijbel te kunnen lezen. De taak van de predikant is dan vooral om de Bijbel uit te leggen.

Al in de middeleeuwen worden er regelmatig delen uit de Bijbel in het Nederlands vertaald. Een voorbeeld daarvan is de Rijmbijbel van Jacob van Maerlant uit 1271. Maarten Luther vertaalt rond 1535 de Bijbel in het Duits, waarbij hij gebruikmaakt van Erasmus' uitgave van het Griekse Nieuwe Testament. Van deze Luthervertaling worden in de zestiende eeuw ook een aantal vertalingen in het Nederlands gemaakt.

Nieuwe vertaling

In de jonge Republiek groeit de behoefte aan een nationale taal en een nationale Bijbel, die een eind moet maken aan de godsdienstige verschillen. In de protestantse kerk ontstaat ook een roep om een nieuwe Bijbelvertaling, naar voorbeeld van de Engelse *Authorized Version*: de zogeheten *King James Bible* uit 1611. In 1618 besluit een belangrijke kerkelijke vergadering, de Synode van Dordrecht, tot het maken van een nieuwe Bijbelvertaling. De vertaling moest gefinancierd worden door de Staten-Generaal, vandaar de gangbare naam Statenvertaling. De synode draagt de vertalers op de oorspronkelijke Hebreeuwse en Griekse tekst trouw te volgen en de tekst in een voor iedereen begrijpelijke, heldere taal op te stellen.

Door allerlei godsdienstige en politieke discussies stemmen de Staten-Generaal pas in 1626 met dit voorstel in, waarna de vertalers aan de slag gaan. Negen jaar later is de vertaling klaar en in 1637 mag de Statenvertaling of Statenbijbel voor het eerst gedrukt worden. Tussen 1637 en 1657 worden maar liefst een half miljoen exemplaren gedrukt, op een Nederlandse bevolking van twee miljoen mensen.

Invloed op Nederlandse taal

De Statenvertaling wordt in alle zeven provincies van de Republiek gebruikt en gelezen. Door de eeuwen heen zijn grote groepen protestantse gelovigen vertrouwd geraakt met de taal van de Statenbijbel. Aan de Statenvertaling ontleende uitdrukkingen als 'op handen gedragen', 'in het zweet zijns aanschijns', 'verboden vrucht' en 'doorn in het oog' zijn niet meer weg te denken uit de Nederlandse taal. Lang is aangenomen dat de Statenvertaling van grote invloed is geweest op het ontstaan van het Standaardnederlands, maar volgens recent wetenschappelijk onderzoek is dat nauwelijks het geval.

Tot omstreeks 1950 blijft de Statenbijbel de meest gelezen Bijbelvertaling in de protestantse kerken. Vandaag zijn er nog steeds kerkgenootschappen die deze vertaling gebruiken. Inmiddels is er ook een 'herziene Statenvertaling' in gebruik.

18. Rembrandt

Een land vol schilders / 1606?-1669 / Tijdvak 6

Er is berekend dat er in de zeventiende eeuw ruim vijf miljoen schilderijen zijn gemaakt in de Republiek: een land vol schilders. Niet alleen de rijken, maar ook gewone burgers hebben thuis schilderijen hangen. De bekendste schilder is Rembrandt, en zijn beroemdste schilderij is De Nachtwacht uit 1642.

Alle lagen van de bevolking

Rembrandt van Rijn is een ambitieus schilder die op jeugdige leeftijd zijn geboorteplaats Leiden verlaat in de hoop in het rijkere en grotere Amsterdam carrière te maken. Daar slaagt hij in. Met zijn dure portretten en schilderijen van Bijbelse en mythologische figuren en taferelen bedient hij de elite van welgestelde burgers en kunstkeners. Daarnaast tekent en schildert Rembrandt vele Amsterdammers uit zijn omgeving, onder wie immigranten. In de buurt van zijn atelier aan de Jodenbreestraat wonen tientallen zeelui en soldaten van Afrikaanse afkomst. Je ziet dat onder andere terug op zijn schilderij *Twee Afrikaanse mannen* (1661).

De Nachtwacht

De Nachtwacht van Rembrandt is wereldberoemd. Zijn schilderij is hierin goed herkenbaar. Hij creëert diepte in het schilderij door de speciale toepassing van licht en donker, ook wel clair-obscur genoemd. Het schilderij stamt uit 1642 en is sindsdien veelvuldig besproken en geprezen. Het is dan ook een schilderij dat intrigeert: er staat iets te gebeuren, maar wat? Aan de andere kant is het ook een doodgewoon schilderij: een groep Amsterdamse burgers heeft zich als schutters rond hun kapitein Frans Banninck Cocq laten afbeelden in een groepsportret, bestemd voor de nieuwe grote zaal van de gerenoveerde Kloveniersdoelen. Zo'n groepsportret kent in Amsterdam een traditie die teruggaat tot de eerste helft van de zestiende eeuw. De collega's van Banninck Cocq willen niet achterblijven: ook zij bestellen een groepsportret bij gerenommeerde schilders. Rembrandts schuttersstuk hangt zo aanvankelijk in het gezelschap van een aantal nieuwe groepsportretten in de zaal waar de schutters geregeld samenkomen om gezamenlijk te eten, te drinken en te roken.

Er is de afgelopen eeuwen veel gebeurd met *De Nachtwacht*: van noodgedwongen verhuizingen tot vandalisme. In 2018 kondigde het Rijksmuseum een grootschalige restauratie aan: Operatie Nachtwacht. Onderdeel van de operatie is een grondig onderzoek om onder meer vast te stellen hoe het doek zo goed mogelijk voor toekomstige generaties behouden kan worden.

De kunstmarkt

Niet alleen Rembrandt is symbool van de opvallende culturele bloei van de zeventiende eeuw, maar ook Johannes Vermeer, Frans Hals en Jan Steen en al die andere honderden lokale schilders. Omstreeks 1650 zijn alleen al in Amsterdam zo'n 175 kunstschilders werkzaam. Het merendeel van hen produceert goedkope schilderijtjes voor een anonieme markt, veelal landschappen en voorstellingen van alledaagse scènes. Eeuwige roem hebben zij er niet mee verworven, maar het laat wel zien hoe omvangrijk de Nederlandse schilderkunst was. Er is wel berekend dat in de zeventiende eeuw ruim vijf miljoen schilderijen moeten zijn vervaardigd. Het inwoneraantal van de Republiek schommelt dan rond de twee miljoen.

Het is niet alleen de schilderkunst die in die tijd floreert, ook de literatuur bloeit. Schrijvers als Joost van den Vondel en Pieter Corneliszoon Hooft hebben eraan bijgedragen dat deze periode de geschiedenis is ingegaan als een gouden eeuw voor de kunsten.

19. De *Atlas Maior* van Blaeu

De wereld in kaart / 1662 / Tijdvak 6

Europese zeevaarders en ontdekkingsreizigers brengen vanaf de zestiende eeuw veel onbekende gebieden in kaart. In de welvarende Republiek is er grote vraag naar luxe en gedetailleerde wereldkaarten, zoals vader en zoon Blaeu die maken. De beroemde Atlas Maior uit 1662 is het pronkstuk.

Kaartenmakers

Wereldberoemd zijn de atlassen en kaarten die in de zeventiende eeuw zijn gedrukt in het bedrijf van de familie Blaeu in Amsterdam. Koningen, tsaren en andere groten der aarde, allemaal willen ze een mooi uitgegeven atlas of fraaie globe van Blaeu. Ze staan symbool voor rijkdom en kennis, een gewilde combinatie.

Willem Janszoon Blaeu (1571-1638), zoon van een haringkoopman, laat zich in Denemarken bij de beroemde Deense astronoom Tycho Brahe scholen in de navigatiekunde en wordt opgeleid tot instrument- en globemaker. Terug in Amsterdam vestigt hij een eigen drukkerij en uitgeverij waar hij globes en later kaarten maakt. Vanaf zijn allereerste gedrukte kaarten uit 1605 valt Blaeu op door kwaliteit en zijn vernieuwende aanpak. Hij gaat er niet zelf op uit om metingen te doen maar ontwerpt zijn kaarten op basis van bestaand kaartmateriaal, aangevuld met kennis die hij ontleent aan scheepsjournaals, reisverslagen en gesprekken met zeelieden. Met zijn kaarten en atlassen verwerft Blaeu een internationale reputatie.

Na zijn dood neemt zijn zoon Joan (1599?-1673) het bedrijf over. Hij brengt het familiebedrijf tot nog grotere bloei. Tachtig werknemers houden vijftien drukpersen draaiende. Een flink aantal vrouwen en kinderen verdient geld met het inkleuren van de kaarten.

Reiskaarten

De kaarten van Blaeu staan in een lange traditie. De oudst bekende kaarten, gemaakt in het oude China en het Midden-Oosten, hebben een kadasterfunctie: ze leggen grondbezit vast. Vanaf de Griekse en Romeinse tijd zijn er kaarten die laten zien hoe de wereld eruitziet. De eerste zeekaarten stammen uit de dertiende eeuw. De uitvinding van het kompas zorgt ervoor dat schepen niet langer zicht op de kust hoeven houden om zich te kunnen oriënteren.

De Spanjaarden en Portugezen zijn de eerste Europeanen die de oceanen oversteken en in kaart brengen. Goede kaarten maken het verschil tijdens oorlogen of bij het veroveren van nieuwe gebieden. De route naar Azië langs Zuid-Afrika is lang en uitputtend. Er worden dan ook veel inspanningen geleverd om een snellere route te vinden. Vanuit de jonge Republiek wordt Willem Barentsz op pad gestuurd om langs de Poolcirkel een noordelijke doorweg te zoeken. Zijn poging strandt in 1596 in het ijs bij Nova Zembla, maar levert wel veel nieuwe informatie op waar de kaartenmaker mee aan de slag kan.

Atlas Maior

Joan Blaeu brengt tal van nieuwe kaarten en atlassen uit, waaronder de beroemde *Atlas Maior*, die vanaf 1662 in verschillende edities en talen op de markt wordt gebracht. Met bijna zeshonderd kaarten en enkele duizenden pagina's beschrijvingen brengt deze meerdelige atlas de toen bekende wereld in kaart. De *Atlas* laat zien hoe de kennis van de wereld door ontdekkingsreizen en handelscontacten is toegenomen. De Republiek heeft in de tijd van Blaeu de meeste deskundigheid op dit gebied, al wordt hun kennis al snel door kaartenmakers in andere landen overgenomen.

De *Atlas* is het duurste meerdelige boek van de zeventiende eeuw. Ongekleurd kost hij 350 gulden, meer dan het jaarinkomen van een ambachtsman in die tijd. De ingekleurde versie is nog eens honderd gulden duurder. De kaarten zelf zijn prachtig uitgevoerd, maar zelden origineel. Zij zijn vaak al eerder uitgegeven, soms verouderd en meestal niet helemaal correct. De waardering voor de *Atlas* is er niet minder om. Blaeu brengt met zijn *Atlas Maior* de wereld binnen handbereik, in de mooiste denkbare uitvoering.

20. Michiel de Ruyter

De Republiek in woelige wateren / 1607-1676 / Tijdvak 6

Binnen de Republiek worden leidinggevende zeelieden als grote helden beschouwd, zo ook Michiel de Ruyter. Hij krijgt opdracht voor een slimme politiek-militaire actie: de oorlogstocht in 1667 naar Chatham via de Theems, om werven en schepen van de Engelsen te vernietigen. Het plan slaagt en De Ruyter wordt wereldwijd als zeeheld gezien.

Naar zee!

Michiel Adriaenzoon de Ruyter wordt in 1607 in Vlissingen geboren als zoon van een bierdrager. Al snel wordt duidelijk dat zijn toekomst op zee ligt. Na enige tijd als touwslager te hebben gewerkt, monstert hij als elfjarige aan als bootsmansjongen op zijn eerste schip. Het is het begin van een zeemansleven. In verschillende rangen en standen, zoals kaperkapitein en koopvaarder, bevaart hij de wereldzeeën. In 1652 meent hij voldoende te hebben verdiend om een rustig bestaan aan wal te leiden. De Engelse zeeoorlogen zetten echter een streep door die plannen.

Engelse zeeoorlogen

De Republiek is een groot deel van de zeventiende eeuw in oorlog. In 1648 wordt de Tachtigjarige Oorlog tegen Spanje afgesloten met de Vrede van Münster. Al snel volgen twee zeeoorlogen met Engeland vanwege conflicten over de handel. Na het uitbreken van de Eerste Engelse Zeeoorlog (1652-1654) vraagt de Zeeuwse Admiraliteit De Ruyter om dienst te nemen bij de marine. Hij accepteert de functie, voor één tocht. Het blijkt echter het begin van een nieuwe loopbaan die eindigt bij de hoogste functie in de marine: luitenant-admiraal.

In 1667 bedenkt raadpensionaris Johan de Witt een plan om de Tweede Engelse Zeeoorlog (1665-1667) te winnen. De Ruyter voert met diens broer Cornelis de Witt de vloot aan om in het hol van de leeuw de vijand te verslaan. Het plan slaagt, een groot deel van de Engelse vloot wordt nabij Chatham vernietigd. Het Engelse vlaggenschip *Royal Charles* wordt triomfantelijk meegevoerd. De achterzijde hangt nu in het Rijksmuseum in Amsterdam.

Rampjaar

Het jaar 1672 is de boeken ingegaan als het Rampjaar. Frankrijk en Engeland sluiten een bondgenootschap om de macht van de Republiek in te perken. Na de moord op de gebroeders de Witt wordt de nieuwe stadhouder prins Willem III aangesteld. Onder hem zorgt De Ruyter er met drie succesvolle zeeslagen voor dat Engeland en Frankrijk verliezen. Beslissend is de slag bij Kijkduin op 21 augustus 1673. Hoewel de Engelsen en Fransen een grotere vloot hebben met meer munitie, heeft De Ruyter letterlijk de wind mee en zeilt recht op de vijand af. Door deze agressieve aanval wint De Ruyter. De Fransen trekken zich tijdens het bloedbad terug waardoor de Nederlandse vloot nauwelijks tegenstand meer heeft. De Ruyter weet zo te voorkomen dat de Engelsen op de kust landen.

In 1676 sneuvelt De Ruyter nabij Syracuse in een gevecht tegen de Fransen. In de Amsterdamse Nieuwe Kerk krijgt hij een marmeren praalgraf.

Beeldvorming

In de zeventiende eeuw stellen de bestuurders van de kustprovincies de Republiek graag voor als een vredelievende zee- en handelsnatie die niet graag oorlog voert. In dit zelfbeeld zijn aanvoerders op zee de grote helden. Zij worden bezongen in liedjes, hun levens en daden worden beschreven in populaire geschiedenisboekjes en de belangrijkste zeeslagen worden vastgelegd op schilderijen en prenten.

Hoewel De Ruyter nog altijd als bekendste admiraal in de Nederlandse geschiedenis geldt, staat zijn zeemanscarrière ook ter discussie. Er wordt dan gewezen op zijn rol in de verovering van de handelsforten aan de Afrikaanse westkust, waarmee Nederland zijn positie in de slavenhandel kon behouden.

21. Christiaan Huygens

Begin van de moderne wetenschap / 1629-1695 / Tijdvak 6

Christiaan Huygens vindt het slingeruurwerk uit, is een belangrijk wiskundige, natuurkundige en astronoom, en ziet als eerste de ring rond de planeet Saturnus. Hij hoort bij de eerste generatie moderne wetenschappers in Europa.

Jeugd

Christiaan Huygens wordt in 1629 geboren als tweede zoon van Suzanna van Baerle en Constantijn Huygens, dichter en secretaris van twee prinses van Oranje. Constantijn Huygens heeft voor zijn zoons een carrière als diplomaat in gedachten en stuurt hen naar Leiden en Breda, om er rechten en krijgskunde te studeren. Maar Christiaan is meer geïnteresseerd in de wis- en natuurkunde en astronomie. Al op jeugdige leeftijd wisselt hij met belangrijke buitenlandse geleerden brieven uit over allerlei vraagstukken.

Wetenschappelijke revolutie

Huygens is een bewonderaar van de Franse filosoof René Descartes (1596-1650), de 'vader van de moderne filosofie', die vele jaren in Nederland woonde. Descartes baseert zijn denken niet op bestaande, soms al oude standpunten en theorieën. Hij wil zelf experimenteren, observeren en wetten formuleren. Deze vernieuwende manier van wetenschap beoefenen wordt populair en brengt een wetenschappelijke revolutie op gang. Huygens treedt in de voetsporen van Descartes. Zijn wiskundige benadering van wetenschappelijke problemen zal bepalend zijn voor de ontwikkeling van de natuurwetenschappen. Huygens correspondeert over zijn bevindingen met verschillende tijdgenoten, onder wie Spinoza. Ook is hij de mentor van Antoni van Leeuwenhoek, de uitvinder van de microscoop.

Verdiensten

Huygens is van grote betekenis voor de mechanica. Hij bestudeert de val- en slingerbeweging, waar in 1656 een van zijn grootste uitvindingen uit voortkomt: het slingeruurwerk. Het is eeuwenlang het enige nauwkeurige instrument voor tijdmeting. Weten wat de juiste tijd is, is van groot belang voor de plaatsbepaling op zee. Hij werkt daarom ook aan het maken en verbeteren van zeeklokken.

Breder bekend is Huygens als astronoom. Samen met zijn oudere broer Constantijn slijpt hij lenzen voor microscopen en astronomische kijkers. Met een zelfgebouwde telescoop ontdekt Huygens zo de ring om de planeet Saturnus en ook en de Saturnusmaan Titan. Eerder hadden andere geleerden de merkwaardige aanblik van de planeet nog beschreven als 'een soort oortjes'. Christiaan ontdekt dat het een ring is.

Internationaal aanzien

Huygens verblijft tijdens zijn leven veel in Engeland en Frankrijk. In 1655 promoveert hij aan de universiteit van Angers en in 1666 wordt hij benoemd tot eerste directeur van de Académie Royale des Sciences in Parijs. Van 1681 tot aan zijn dood in 1695 woont hij afwisselend op de door zijn vader ontworpen buitenplaats Hofwijck in Voorburg en aan het Plein in Den Haag.

Ook na Huygens behoudt de Nederlandse wetenschap haar hoge aanzien en positie binnen internationale netwerken. De befaamde medicus Herman Boerhaave (1668-1738) geniet zelfs in China bekendheid. Rond 1900 gaan veel Nobelprijzen naar Nederlandse wetenschappers. Eén van hen is de beroemde natuurkundige Hendrik Lorentz (1853-1928), wiens werk de basis legt voor de relativiteitstheorie van Albert Einstein.

22. Spinoza

Op zoek naar waarheid / 1632-1677 / Tijdvak 6

In zijn eigen tijd stuit Spinoza's gedachtegoed op veel weerstand. Hij vindt dat de natuur, alles wat bestaat, een verschijning van God is, dus ook de mens zelf. Voor zeventiende-eeuwers is dat een schokkende boodschap. Spinoza wordt nu gerekend tot de invloedrijkste filosofen van het westerse denken.

Verstoten

Benedictus de Spinoza wordt in 1632 in Amsterdam geboren als Baruch d'Espinoza, zoon van uit Portugal gevluchte Joodse ouders. Hij krijgt een joods-religieuze opvoeding. Thuis spreekt hij Portugees, daarnaast leert hij Nederlands, Spaans, Hebreeuws en Latijn, de taal waarin hij later zal schrijven. Hij is geïnteresseerd in filosofie en laat zich al vroeg kritisch uit over traditionele joodse standpunten. De joodse Bijbel, de Thora, is in zijn ogen een product van de menselijke fantasie. Ook wil hij zich niet houden aan de strenge uiterlijke eisen en voorschriften van de joodse traditie. Op 23-jarige leeftijd wordt hij verstoten uit de joodse gemeenschap. Daardoor mag zelfs zijn familie niet meer met hem omgaan. Hij vertrekt noodgedwongen uit Amsterdam naar Rijnsburg en verhuist later naar Den Haag. Hij verdient de kost met het slijpen van brillenglazen en lenzen voor microscopen, onder meer voor Christiaan Huygens.

Tolerantie

Spinoza is niet de enige die afstand wil nemen van vaststaande denkbeelden en hij krijgt steun van verschillende aanhangers, die zich net als hij losmaken van filosofische en godsdienstige tradities. In zijn *Tractatus theologico-politicus* geeft Spinoza in 1670 een aanzet tot een vrijere uitleg van de Bijbel. Hij spreekt zich uit voor de democratie en wijst op het grote belang van principiële tolerantie en vrijheid van meningsuiting. Spinoza brengt de *Tractatus* anoniem uit, want hoewel er in de Republiek meer ruimte is voor kritische denkbeelden dan in omliggende landen, moet hij toch voorzichtig zijn.

Spinoza schrijft en publiceert tijdens het Eerste Stadhoudersloze Tijdperk, een periode waarin de spanningen tussen Oranjegezinden en staatsgezinden oplopen en de sfeer grimmiger wordt. Het Rampjaar 1672 is het dieptepunt. Raadpensionaris Johan de Witt wordt samen met zijn broer Cornelis gelyncht door een Oranjegezinde menigte, zonder dat de autoriteiten daartegen optreden. Het schokt Spinoza zo diep dat hij een papier naar de plek wil brengen met de tekst 'ultimi barbarorum' ('ergste barbaren'). Zijn huisbaas en vriend houdt hem tegen en redt zo misschien wel zijn leven.

Meesterwerk

Spinoza's hoofdwerk, de *Ethica*, wordt vlak na zijn dood uitgegeven. Hierin beschrijft hij hoe mensen verlichting van hun lijden kunnen vinden; het boek heeft dus een praktisch doel. De mens moet leren inzien dat God niet buiten zijn schepping staat, maar dat alles wat bestaat – ook de mens zelf – een verschijning is van God. Voor Spinoza zijn God en natuur twee namen voor dezelfde werkelijkheid. Aan God kunnen geen menselijke eigenschappen worden toegekend, zoals gebruikelijk is in de joodse en christelijke traditie. Spinoza neemt daarmee afstand van het idee dat God straffend kan optreden of een goede vader kan zijn.

Spinoza streeft altijd objectiviteit na. Dat is ook te zien aan de vorm waarin hij zijn werk giet. De *Ethica* is opgezet als een meetkundig systeem, waarbij Spinoza gebruikmaakt van definities en stellingen. Door de geschiedenis heen klaagden veel lezers dat het boek daardoor zo moeilijk te lezen is. Maar dan heeft Spinoza toch het laatste woord, want de laatste zin van zijn *Ethica* luidt: 'Alles wat voortreffelijk is, is even moeilijk als zeldzaam.'

Vrijheid van meningsuiting

Spinoza overlijdt in 1677 in Den Haag aan een longziekte die het gevolg is van zijn werk als lenzenslijper. Hoewel zijn gedachtegoed in de zeventiende eeuw als gevaarlijk wordt beschouwd, krijgt zijn werk in de eeuwen daarna veel internationale waardering. Zijn ideeën over de vrijheid van denken en van meningsuiting zijn belangrijk geweest voor de moderne democratie.

23. Slavernij

Mensenhandel en gedwongen arbeid / ca. 1637-1863 / Tijdvak 7

De Nederlandse kolonisten in Azië en het Atlantische gebied verhandelen in de zeventiende eeuw mensen om te werken op plantages, in mijnen en in huishoudens. Deze slaven krijgen geen loon en moeten gedwongen werken. Dit leidt vaak tot opstanden en vluchtpogingen. Pas in 1863 verbiedt Nederland de slavernij.

Fort Elmina

Portugezen stichten in de vijftiende eeuw de eerste Europese kolonies gebaseerd op slavernij: in suikerplantages langs de Afrikaanse kust en later ook op grote schaal in Brazilië. Andere Europese landen nemen dit voorbeeld over. Langs de Afrikaanse kust worden forten gesticht om handel te drijven met koninkrijken in Afrika. Het belangrijkste Nederlandse fort is Elmina, in het huidige Ghana. Hier wordt gehandeld met het koninkrijk van Ashanti, dat mensen rooft of krijgsgevangen maakt in oorlogen. De Nederlandse handelaren ruilen deze mensen in Elmina voor textiel, metaal, sieraden, alcohol, buskruit en wapens.

West-Indische Compagnie

Onder leiding van gouverneur-generaal Johan Maurits van Nassau-Siegen, de gouverneur-generaal van Nederlands-Brazilië, wordt de Republiek een steeds belangrijker speler binnen de mensenhandel. De West-Indische Compagnie verliest in 1654 de kolonie Brazilië en daarmee een groot deel van de afzetmarkt. De WIC gaat echter door met de mensenhandel, vooral naar Engelse en Spaanse kolonies. Curaçao wordt hiervoor het knooppunt in het Caribisch gebied. De Republiek wordt zo voor korte tijd de grootste slavenhandelaar van de wereld. In Azië worden door Nederlanders eveneens honderdduizenden mensen verhandeld.

Na 1750 is de trans-Atlantische slavenhandel het omvangrijkst. De Nederlandse rol in de slavenhandel wordt kleiner, maar de door slaven gemaakte producten worden belangrijker voor de economie. Rond 1770 wordt maar liefst 19 procent van de importgoederen door tot slaaf gemaakte mensen geproduceerd en bestaat ruim 5 procent van de Nederlandse economie uit slavernijgerelateerde activiteiten. Tussen de vijftiende en negentiende eeuw vervoeren Europese slavenhandelaren in totaal zo'n twaalf miljoen slaven over de Atlantische Oceaan, van wie 600.000 op Nederlandse schepen.

Opstand

Op slavernij gebaseerde samenlevingen zijn extreem ongelijk en gewelddadig. De slavenhouders hebben de wet aan hun kant en passen terreur toe om met een kleine minderheid de controle te houden. Er is voortdurend klein en groot verzet. Op het Surinaamse platteland wordt zo'n 95 procent van de bevolking als slaaf gehouden. Een deel weet te vluchten naar de bossen, waar ze zich schuilhouden. Vanuit hier voeren ze langdurig strijd tegen de kolonisten. Deze gevluchten en hun nakomelingen worden marrons genoemd. Enkele marrongroepen, zoals de Saamaka, Aluku en Okanisi, bestaan nog steeds.

In 1795 vindt op Curaçao een opstand plaats onder leiding van verzetsstrijder Tula. Hij eist met mede-opstandelingen de vrijheid, geïnspireerd door de idealen van de Franse Revolutie en de succesvolle slavenopstand op Saint-Domingue (het huidige Haïti en destijds een Franse kolonie). De Nederlandse koloniale machthebbers slaan Tula's opstand in hetzelfde jaar neer. Hij en zijn medestrijders worden gemarteld en vermoord.

Afschaffing

Eind achttiende eeuw neemt de verontwaardiging over de slavenhandel toe. Na de geslaagde opstand op Saint-Domingue besluiten de Fransen de slavernij af te schaffen. De Engelsen verbieden de slavenhandel in 1808 en zetten koning Willem I in 1814 onder druk om de slavenhandel ook te verbieden. Afschaffing van de slavernij volgt pas in 1860 voor Nederlands-Indië en op 1 juli 1863 in de Atlantische kolonies.

Jaarlijks wordt in Nederland op 1 juli met het bevrijdingsfeest Ketikoti – Surinaams voor 'Keten gebroken' – de afschaffing van de slavernij herdacht en gevierd.

24. Eise Eisinga

Het zonnestelsel in een huiskamer / 1744-1828 / Tijdvak 7

In 1774 vreest Friesland het einde der tijden door een voorspelling dat de aarde uit haar baan zal worden geslingerd. Zakenman Eise Eisinga berekent dat dit niet kan en bouwt, als een echte Verlichtingsdenker, in zijn huis in Franeker een planetarium zodat iedereen zelf kan zien hoe het zonnestelsel werkt.

Verlichtingsdenker

De hoogbegaafde Eisinga mag als kind niet naar de Latijnse School omdat hij is voorbestemd om, net als zijn vader, wolkammer te worden. Eisinga leert rekenkunde van de contacten van zijn vader. Door verdere zelfstudie verdiept hij zich in de astronomie. De nabijheid van de universiteit van Franeker (1585-1811) komt daarbij goed van pas. Lang is aangenomen dat Eisinga een eenvoudige wolkammer was, maar volgens recent onderzoek blijkt hij een zakenman die internationaal opereert. Eisinga heeft meerdere mannen en vrouwen in dienst en drijft ook handel met Amerika.

Eisinga is net als veel andere burgers in zijn tijd geïnspireerd door de Verlichting. Hij is ervan overtuigd dat mens en samenleving verbeterd kunnen worden door kennis. Het Verlichtingsdenken heeft in de Republiek een minder revolutionair en antigodsdienstig karakter dan in Frankrijk. Nederlandse aanhangers van de Verlichting geloven eerder dat God het goed voorheeft met de wereld. Ze komen bij elkaar in genootschappen en doen natuurkundige proeven, bekijken fossielen, bespreken oplossingen voor maatschappelijke problemen en bestuderen de hemellichamen.

Het planetarium

In 1774 publiceert de Friese dominee Eelco Alta een boekje waarin hij een gruwelijke voorspelling doet. Zodra vier planeten en de maan in één lijn komen te staan, zal door de gezamenlijke aantrekkingskracht de aarde uit zijn baan worden geslingerd en in de zon verbranden. Deze voorspelling leidt in Friesland tot enige onrust. Het is voor Eisinga een van de aanleidingen om aan zijn planetarium te beginnen, een klus die hem zeven jaar zal kosten.

Het planetarium dat Eisinga in het plafond van zijn woonkamer bouwt, is een schaalmodel van het zonnestelsel. In 1781 is het planetarium klaar. Het centrale slingeruurwerk wordt aangedreven door negen gewichten. Dit uurwerk regelt de juiste omloopsnelheid van elke planeet via een indrukwekkend raderwerk van houten hoepels en schijven met 5934 handgesmede spijkers als tanden. De planeten van het planetarium bewegen in dezelfde tijd rond de zon als de echte planeten: Mercurius doet 88 dagen over een omloop, de aarde een jaar en Saturnus meer dan 29 jaar.

Eisinga is niet alleen Verlichtingsdenker maar ook een patriot. Hij verzet zich tegen de absolutistische neigingen van stadhouder Willem V. Als in 1787 het patriottische verzet wordt gebroken, moet Eisinga vluchten. Bij zijn terugkeer in Franeker wordt hij opgepakt en voor vijf jaar verbannen uit de provincie. Gedurende die tijd past zijn familie op het planetarium, zodat Eisinga het na terugkeer weer in beweging kan zetten. In 1818 komt koning Willem I naar Friesland om het planetarium te bezichtigen. Hij is zo onder de indruk dat hij het koopt voor de Nederlandse staat. Later wordt het geschonken aan de gemeente Franeker. Het oudst werkende planetarium ter wereld is daar nog altijd te bezichtigen.

Instructies

In 1828 overlijdt Eisinga op 84-jarige leeftijd. In zijn testament beschrijft hij de werking van zijn planetarium. Tot op de dag van vandaag toont het planetarium de actuele stand van de planeten. De beheerders volgen nog steeds Eisinga's instructies, onder andere voor het handmatig doorvoeren van de schrikkelag 29 februari.

25. Sara Burgerhart

Rebelse vrouwen in tijden van Verlichting / 1782 / Tijdvak 7

De schrijfsters Betje Wolff en Aagje Deken publiceren in 1782 een opmerkelijk en vernieuwend boek. Het gaat over de negentienjarige wees Sara Burgerhart: een jonge vrouw op zoek naar geluk en liefde. De inhoud is vooruitstrevend omdat het een pleidooi is voor de ontwikkeling van vrouwen.

Burgerschap

Sara Burgerhart is representatief voor de Nederlandse Verlichting, die tot bloei komt in de achttiende eeuw. De Verlichting is een brede intellectuele, culturele beweging, die het gezond verstand als remedie tegen maatschappelijke problemen beschouwt. Nederlandse schrijvers verspreiden burgerlijke principes vanuit een christelijke invalshoek. Hoe gematigd hun opvattingen soms ook zijn, ze zijn kritisch over het bestaand gezag. Zo stellen ze vragen over de kerkelijke leer en zijn ze voorstander van een actievere deelname van vrouwen aan het maatschappelijke debat. De opvoeding van kinderen tot goede en deugdzame burgers staat centraal en wordt gezien als de basis van een gelukkige en evenwichtige maatschappij.

Vrouwen

Voordat Wolff en Deken elkaar in 1776 leren kennen, schrijven ze beiden al. Betje Wolff (1738-1804) is getrouwd met een dertig jaar oudere predikant en woont in de pastorie van Middenbeemster. In haar werkkamer schrijft ze proza en poëzie. Ze krijgt veel commentaar op haar kritische gedicht *De onveranderlyke Santhorstsche geloofsbelydenis* (1772), waarin ze een vrije geloofsopvatting verdedigt. Ook Aagje Deken (1741-1804), opgegroeid in een Amsterdams weeshuis, heeft al enkele publicaties op haar naam.

Als de vrouwen elkaar leren kennen, voelen ze vrijwel direct een zielsverwantschap. Na het overlijden van Wolffs man in 1777 gaan ze bij elkaar wonen. Ze werken heel goed samen en brengen als duo publicaties uit. *Sara Burgerhart* is hun bekendste werk. Het is een briefroman met autobiografische elementen. Net als Deken is hoofdpersonage Sara Burgerhart wees. Net als Wolff wordt ze maatschappelijk veroordeeld vanwege een stukgelopen liefdesrelatie. Wolff en Deken schrijven in het boek over een thema dat iedereen aanspreekt: de zoektocht van een jonge vrouw naar het geluk in de liefde. Sara gaat op zoek naar een geschikte huwelijkspartner. Na een mislukt avontuur vindt zij uiteindelijk de geschikte kandidaat: Hendrik Edeling.

De boodschap van de auteurs is revolutionair: trouw niet voor het geld maar om de liefde. Ze benadrukken dat vrouwen hun verstand moeten ontwikkelen en zelfstandig keuzes moeten maken. Een typisch verlicht boek dus, waarmee ze de 'Nederlandse juffers' willen aanmoedigen zich vrij te ontwikkelen. Die vrije ontwikkeling moet overigens wel passen bij hun rol als vrouw, die in die tijd anders is dan de rol van de man. Maar dat mag niet verhinderen dat vrouwen over alles kunnen meepraten en meedenken.

Behalve Wolff en Deken zijn er nog veel meer vrouwen die in die tijd de pen opnemen. Ze moeten vaak opboksen tegen vooroordelen. Dat geldt ook voor de adellijke Belle van Zuylen (1740-1805). Zij schrijft in het Frans en laat vrouwen nadenken over hun achtergestelde maatschappelijke positie. Haar bekendste uitspraak is "Ik heb geen talent voor ondergeschiktheid".

Patriotten

Wolff en Deken verdienen hun inkomen met schrijven en blijven trouw aan hun patriottische principes. Een paar jaar na de verschijning van hun briefroman wordt een patriottenopstand neergeslagen en ontvluchten ze Nederland, net als duizenden andere patriotten. Na de Bataafse Revolutie van 1795 keren ze weer terug. Beiden overlijden in november 1804 en worden in hetzelfde graf in Den Haag begraven.

26. De patriotten

Democratisering van de Republiek / 1780-1795 / Tijdvak 7

De Republiek stelt niets meer voor en dat is de schuld van de stadhouder. Dat vinden tenminste de patriotten, die zich herkennen in de Verlichtingsidealen. Ze proberen in 1787 tevergeefs de macht over te nemen. Maar in 1795 krijgen ze hulp uit Frankrijk. De stadhouder wordt voorgoed verjaagd.

Het verval van de Republiek

In de tweede helft van de achttiende eeuw lijkt de bloeitijd van de Republiek voorgoed voorbij. Als handelsland doet Engeland het veel beter dan de Republiek. De financiële sector groeit nog wel, maar dat lost de grote werkloosheid niet op. In de internationale politiek telt de Republiek ook nauwelijks mee. Dat wordt pijnlijk duidelijk tijdens de Vierde Engelse Oorlog (1780-1784) die de Republiek verliest.

In deze crisis komt een nieuwe politieke groep op. Het zijn burgers, die tot dan toe nauwelijks een stem hebben gehad in het lands- en stadsbestuur. Ze vinden dat het verval de schuld is van de stadhouder en van corrupte regenten. Deze kritische burgers eisen inspraak en toezicht en noemen zich 'patriotten' (patriot betekent landgenoot). Ook enkele regenten voegen zich bij hun beweging.

Opstand

Op 26 september 1781 publiceert de Zwolse patriot Joan Derk van der Capellen tot den Pol het pamflet 'Aan het volk van Nederland', waarin hij oproept tot een revolutie. Het pamflet wordt anoniem gedrukt en in geblindeerde koetsen stiekem door het land verspreid. Er ontbrandt een politieke discussie waarin twee partijen ontstaan. Aan de ene kant de aanhangers van stadhouder Willem V: de orangisten. Aan de andere kant zijn tegenstanders: de patriotten. Beide kampen maken volop gebruik van politiek drukwerk. Het land wordt overspoeld door tijdschriften, losse blaadjes en spotprenten die de toestand van de Republiek analyseren en illustreren. Er ontstaat langzaam maar zeker een nationaal gevoel. Mensen voelen zich niet alleen meer inwoner van een stad of streek, maar ook burger van een land.

Staatsgreep

In 1787 proberen de patriotten de macht over te nemen en de stadhouder af te zetten. Zij organiseren zich in 'vrijkorpse', een soort verenigingen van gewapende burgers. Stadhouder Willem V voelt zich niet meer veilig in het patriotse Den Haag en trekt zich terug in Nijmegen. Zijn vrouw Wilhelmina van Pruisen krijgt kort daarop een hoofdrol in deze staatsgreep. Op 28 juni 1787 reist zij naar Den Haag om de Staten van Holland ervan te overtuigen dat ze haar man moeten laten terugkeren. In de buurt van Gouda wordt ze tegengehouden door de patriotten en naar een boerderij bij de Goejanverwellesluis gebracht. Ze beweert niet volgens haar status te zijn behandeld en schakelt de hulp in van haar broer, koning Frederik Willem II van Pruisen, om de stadhouderlijke macht te herstellen. De vrijkorpse van de patriotten kunnen niet op tegen de goedgetrainde Pruisische soldaten. De stadhouder en zijn gezin keren terug en de Oranjes zijn weer aan de macht. Na deze nederlaag worden patriotten gevangengezet of worden ze aangevallen door orangisten. Veel patriotten vluchten daarom naar Frankrijk.

Bataafse Republiek

Zeven jaar later komt er alsnog een einde aan de oude Republiek, als patriotten met hulp van de Fransen de regering ten val brengen. De Bataafse Republiek (1795-1801) wordt opgericht, gevolgd door het Bataafs Gemenebest (1801-1806). In die periode komen er veel politieke vernieuwingen, zoals de vorming van een gekozen parlement en de invoering van de eerste grondwet van Nederland: de Staatsregeling voor het Bataafsche Volk. Het Bataafse Gemenebest houdt in 1806 op te bestaan, als Lodewijk Napoleon koning wordt van het Koninkrijk Holland.

27. Napoleon Bonaparte

De Franse tijd in Nederland / 1769-1821 / Tijdvak 8

De vrijheid onder de Fransen valt tegen. Frankrijk trekt steeds meer macht naar zich toe. Keizer Napoleon benoemt eerst zijn broer Lodewijk Napoleon tot koning en lijft daarna Nederland bij Frankrijk in. In 1813 verliest Napoleon de strijd van zijn tegenstanders en wordt Nederland weer onafhankelijk.

Keizer Napoleon

Napoleon speelt een hoofdrol in de Europese geschiedenis. In 1799 pleegt hij een militaire staatsgreep in Frankrijk. Hij streeft een groot rijk na en voert verschillende oorlogen. Als generaal leidt hij zijn troepen in de veldtochten tegen de keizer van Oostenrijk, de Russische tsaar, de sultan van het Ottomaanse Rijk en de Engelse koning. In 1804 kroont Napoleon zichzelf tot keizer. Hij heerst vanaf 1806 over bijna heel Europa, dat hij bestuurt als 'verlicht despoot': een alleenheerser die zich laat leiden door de ideeën van de Verlichting zolang het hem uitkomt. Van Nederland maakt hij een Franse vazalstaat.

Het Koninkrijk Holland

De Nederlandse Republiek wordt al in 1795 met hulp van de Nederlandse patriotten door Franse troepen veroverd. Tot 1806 blijft de Bataafse Republiek, zoals Nederland dan wordt genoemd, formeel onafhankelijk van Frankrijk, maar op den duur gebeurt er maar weinig zonder goedkeuring van de Fransen. In 1806 benoemt Napoleon zijn broer Lodewijk Napoleon tot koning van Holland. Voor het eerst is Nederland een koninkrijk, dat de basis vormt voor de latere monarchie.

Lodewijk Napoleon legt tijdens zijn koningschap onder andere het fundament voor de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW) en het Rijksmuseum. Ook roept hij Amsterdam uit tot hoofdstad van Nederland. Het Amsterdamse stadhuis op de Dam neemt hij in gebruik als paleis. Lodewijk Napoleon neemt zijn koningschap serieus maar komt daardoor in conflict met Napoleon, die liever een marionettenkoning heeft die precies doet wat hij wil. In 1810 zet Napoleon zijn broer af en lijft hij Nederland in bij het Franse Keizerrijk.

Code Napoléon

De modernisering van het bestuur en de rechtspraak in de door hem bezette gebieden zijn van grote betekenis geweest. Hij wil in alle landen dezelfde eenheden en maten hanteren, en zo komt Nederland aan het metrische stelsel met de meter en de kilo. Hij introduceert de burgerlijke stand, waarvoor iedereen een vaste achternaam moet aannemen. Ook initieert hij een grote juridische hervorming met de invoering van de Code Napoléon, het Franse burgerlijk recht. Sommigen zien dit als een enorme verbetering ten opzichte van het eigen lokale recht. Het nieuwe wetboek scheidt immers een rechtsstaat waarin alle onderdanen gelijk zijn voor de wet en waarin de rechtspraak openbaar is. Tegenstanders hebben als kritiek dat de Code Napoléon geen rekening houdt met de zo verschillende lokale gewoonten en afspraken. De invoering van de dienstplicht roept eveneens weerstand op, zeker als de vraag naar soldaten door de almaar voortdurende oorlogen toeneemt.

Waterloo

In 1813 wordt Napoleon verslagen door de coalitielegers van Rusland, Pruisen, Oostenrijk en Zweden, en vervolgens naar Elba verbannen. Nederland wordt weer onafhankelijk. De zoon van de voormalige stadhouder Willem V, Willem Frederik, wordt uitgeroepen tot koning Willem I. Napoleon komt in 1815 nog even aan de macht in Frankrijk, maar lijdt zijn definitieve nederlaag bij Waterloo. Na de val van Napoleon denkt niemand erover om de napoleontische hervormingen weer ongedaan te maken. Zo blijft de Code Napoléon bestaan, net als veel andere modernisering.

28. Koning Willem I

Het koninkrijk van Nederland en België / 1772-1843 / Tijdvak 8

De Republiek was als staatsvorm twee eeuwen lang een uitzondering, in een tijd dat een koninkrijk de regel was. Na een revolutionaire periode vol democratische idealen komt daar een eind aan: de voormalige Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden worden samen één koninkrijk. De eerste koning is Willem I, zoon van de voormalige stadhouder Willem V.

Verenigd Koninkrijk der Nederlanden

Als Napoleon in 1813 verslagen is, wordt de zoon van de voormalige stadhouder Willem V aangewezen om het koningschap van Nederland op zich te nemen. Hij accepteert de kroon en komt na zijn ballingschap in Engeland terug naar Nederland. In 1814 wordt hij in de Nieuwe Kerk in Amsterdam ingehuldigd als koning Willem I. Dat is een duidelijke breuk met het verleden. Willem I wordt niet, zoals zijn vader, stadhouder in alle gewesten, maar koning van een eenheidsstaat, met een duidelijke politieke hoofdrol.

In 1815 worden de voormalige Zuidelijke Nederlanden – het huidige België – met het grondgebied van de oude Republiek verenigd. Zo ontstaat een Verenigd Koninkrijk der Nederlanden: voor Europese begrippen een middelgroot land met koloniale bezittingen in verschillende continenten.

Koning-koopman

De energieke Willem, ook wel ‘koning-koopman’ genoemd, spant zich tijdens zijn koningschap met name in om de economie weer tot bloei te brengen. Hij doet dat door in de drie delen van zijn koninkrijk – het Noorden, het Zuiden en de kolonie Nederlands-Indië – de sterke kanten van de economie te stimuleren. Het Zuiden, het huidige België, waar al vroeg een industriële revolutie heeft plaatsgevonden, moet zich richten op de productie van consumptiegoederen. De handelaren uit het Noorden, het huidige Nederland, moeten die producten vervolgens de wereld over brengen. En de inwoners van de kolonies ten slotte moeten de kostbare tropische goederen leveren. Willem I laat tussen Noord en Zuid kanalen en wegen aanleggen om het goederenvervoer te vergemakkelijken. Zelf treedt hij ook op als investeerder. Voor de handel met Nederlands-Indië richt hij in 1824 de Nederlandsche Handel-Maatschappij op. Ook wordt daar het cultuurstelsel ingevoerd: een systeem dat de lokale bevolking verplicht een deel van het jaar op het land te werken voor het koloniale bewind. Op die manier wordt Indië een wingewest dat de economie van het vaderland er weer bovenop moet helpen. De producten worden door de Nederlandsche Handel-Maatschappij verkocht.

België onafhankelijk

Ondanks zijn economische activiteiten valt de koning bij het zuidelijk deel van zijn bevolking niet in de smaak. De Belgische liberalen zien in hem een vorst die uit is op absolute macht en niet bereid is om de ontwikkelde bovenlaag meer inspraak te geven. De Belgische katholieken maken bezwaar tegen de inmenging van de protestantse koning in de opleiding van priesterstudenten. Ze vinden zijn godsdienstige bemoeienis te ver gaan. De kranten worden steeds meer beperkt in hun journalistieke vrijheid. Ook eist Willem dat in het hele land Nederlands wordt gesproken, terwijl de Belgische bovenlaag vooral Frans spreekt.

In 1830 komen de Brusselaars in opstand. ‘Dood aan Willem I, tiran van de Nederlanden,’ schrijven de Belgische opstandelingen. Willem stuurt er een leger op af, maar dat mag niet baten. België verkrijgt zijn onafhankelijkheid. Niettemin houdt de koning het leger nog negen jaar op de been. Dit brengt hoge kosten met zich mee, wat de koning ook in Nederland minder populair maakt. In 1839 erkent Willem eindelijk de Belgische onafhankelijkheid. Het jaar erop doet hij teleurgesteld afstand van de troon ten gunste van zijn zoon Willem II.

29. De eerste spoorlijn

De opkomst van machines / 1839 / Tijdvak 8

Zou dat wel goed gaan, met zoveel lawaai en zo'n hoge snelheid? In de negentiende eeuw roept de komst van de trein veel verzet op. Maar in 1839 is de eerste spoorlijn in Nederland een feit. De trein maakt het leven sneller en vergroot de mobiliteit. Hij verbindt alle delen van het land en helpt de industrie vooruit.

De eerste treinreis

Op 20 september 1839 wordt de eerste spoorlijn van Nederland feestelijk geopend. De stoomlocomotieven 'Snelheid' en 'Arend' trekken de eerste trein in 25 minuten van Amsterdam naar Haarlem. Veel mensen vragen zich af of het wel nodig en veilig is. Begin dat jaar is bij Gent nog de stoomketel van een vertrekkende trein uit elkaar gespat. Tot 1839 is het snelste vervoermiddel de paardenkoets. Die haalt zo'n 14 kilometer per uur. Veel prettiger reis je in de trekschuit, maar die gaat twee keer zo langzaam.

Ondanks alle aanvankelijke twijfels luidt de eerste trein een tijdperk in van enorme veranderingen. Het traject Amsterdam-Haarlem wordt al snel uitgebreid tot wat de 'Oude Lijn' wordt genoemd, van Amsterdam naar Rotterdam. Meer lijnen volgen; de exploitatie is in handen van verschillende spoorwegmaatschappijen.

Industrialisatie

Door de Spoorwegwet van 1860 betaalt de overheid voor een flinke uitbreiding van het spoorwegennet. De trein komt overal in Nederland, en dat stimuleert de economie. Grondstoffen en producten moeten vervoerd worden, en dat gaat gemakkelijker en sneller met de trein. In de nieuwe industriesteden schieten fabrieken als paddenstoelen uit de grond. Mensen trekken massaal van het platteland naar de steden om daar te gaan werken. Deze urbanisatie heeft grote gevolgen: steden raken overvol, de woonvoorzieningen zijn slecht en vanwege de enorme vraag naar werk hebben de fabriekseigenaren de mogelijkheid om hun werknemers uit te buiten.

Dagje uit met de trein

Rond 1900 is de trein het belangrijkste vervoermiddel in Nederland. De verbeterde verbindingen en het reisgemak dragen bij tot de eenheid van het land: mensen uit verschillende streken komen sneller met elkaar in contact en de kortere reistijd maakt het land veel kleiner. Voor de komst van het spoor was reizen bijzonder tijdrovend, voor de meeste mensen te duur, en soms zelfs gevaarlijk. De trein verandert dus niet alleen de infrastructuur van Nederland, maar ook de belevingswereld van de Nederlander.

Ook het toerisme groeit door de trein. Badplaatsen als Scheveningen en Zandvoort groeien uit tot geliefde plekken voor een dagje naar het strand. Nieuwe sneltreinverbindingen brengen Europese steden als Berlijn en Parijs dichterbij. Andersom weet een stijgend aantal buitenlandse toeristen Nederland te vinden. Plaatsen aan het huidige IJsselmeer en de hoofdstad Amsterdam worden dankzij hun goede bereikbaarheid toeristische trekpleisters.

Het spoorwegennet is ook van invloed op de instelling van een uniforme tijd. Eeuwenlang bepalen steden zelf hoe laat het is. De klokken op de kerktorens in Den Haag staan vroeger dan in Zwolle. Voor een landelijke dienstregeling erg onhandig, en daarom wordt in 1909 de standaardtijd ingevoerd: overal in Nederland wijzen klokken dezelfde tijd aan.

Milieu

Begin twintigste eeuw krijgt de trein een geduchte concurrent voor het personen- en goederenvervoer: de auto. Vanaf de jaren dertig worden veel lijnen opgeheven, vooral lokale lijnen. Maar de trein is niet verdwenen. Ondanks de opkomst van de auto zijn mensen om uiteenlopende redenen met de trein blijven reizen. Tegenwoordig kiest men steeds vaker voor de trein omdat deze minder milieubelastend is dan de auto of het vliegtuig. Binnen Europa worden oude spoorverbindingen weer hersteld als duurzaam vervoersalternatief.

30. De Grondwet

De belangrijkste wet van een staat / 1848 / Tijdvak 8

In 1848 ondertekent Willem II een Grondwet die zijn koninklijke macht sterk inperkt. Minder macht voor de koning en meer macht voor kabinet en parlement: de Grondwet van 1848 wordt het begin van de Nederlandse democratie genoemd. Maar de geschiedenis van onze Grondwet gaat verder terug.

De Grondwet

De Grondwet is de belangrijkste wet van een staat. Deze wet bepaalt welke personen en instellingen de macht in een staat uitoefenen en hoe dat gebeurt. De Nederlandse Grondwet regelt bijvoorbeeld de rol van het staatshoofd en van de ministers, de bevoegdheden van rechters en de taken van de gemeenten en provincies. Bovendien stelt de wet vast welke invloed en macht de Nederlandse burgers hebben. Andere wetten mogen niet in strijd zijn met de Grondwet.

De Grondwet opent met de rechten die burgers hebben in hun verhouding tot de staat: de grondrechten. Het gaat hier niet om rechten die de burgers onderling – ten opzichte van elkaar – hebben, maar om de rechten die burgers de vrijheid geven om hun leven in te richten zonder dat de staat zich met hun opvattingen en levenskeuzes bemoeit. De staat mag vrijheden als de vrijheid van godsdienst en de vrijheid van meningsuiting alleen beperken als het echt nodig is. Die noodzaak kan er bijvoorbeeld zijn als iemand een bedreiging vormt voor anderen. In zo'n geval mag de staat ingrijpen, maar dat moet dan wel volgens de wet gebeuren.

1798

Eeuwenlang is het gebruikelijk dat rechten per gebied verschillen en afhangen van iemands positie in de samenleving. Eind achttiende eeuw groeit het besef dat elke burger dezelfde rechten hoort te hebben en dat iedere instantie die macht uitoefent zich aan de wetten moet houden. In Nederland wordt dit in 1798, ten tijde van de Bataafse Republiek (1795-1806), vastgelegd in de Staatsregeling voor het Bataafsche Volk. Dit is in feite de eerste grondwet van Nederland en wordt daarom ook wel de 'oergrondwet' genoemd. In 1815 wordt onder koning Willem I de Grondwet voor het Koninkrijk der Nederlanden opgesteld, die nog steeds geldt. Veel ideeën uit de grondwet van 1798 komen terug in de versie van 1815.

1848

Er zijn verschillende grote Grondwetsherzieningen geweest. In 1848 breken er in verschillende Europese landen revoluties en rellen uit, ook in Nederland. Het volk verlangt hervormingen. Willem II vraagt de liberale staatsman Johan Rudolph Thorbecke de Grondwet zo te wijzigen dat de macht van de koning wordt ingeperkt en de ministers en het parlement meer macht krijgen. Met deze wijziging legt Thorbecke het fundament voor het parlementair stelsel en de verdere bestuurlijke inrichting van het land. De 'Grondwet van 1848' wordt daarom ook wel gezien als het begin van de Nederlandse democratie.

Twintigste eeuw

In 1917 wordt voor alle mannen het kiesrecht ingevoerd. Vrouwen krijgen dan passief kiesrecht: ze mogen zich verkiesbaar stellen. In 1919 krijgen ze ook het actief kiesrecht en in 1922 kunnen vrouwen voor het eerst naar de stembus. Na 1945 is de dekolonisatie reden voor nieuwe herzieningen. In 1983 volgt een algehele herziening en worden sociale grondrechten en een algemene bepaling tegen discriminatie toegevoegd. Artikel 1 luidt vanaf dan: *Allen die zich in Nederland bevinden, worden in gelijke gevallen gelijk behandeld. Discriminatie wegens godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, ras, geslacht of op welke grond dan ook, is niet toegestaan.* Sinds 2010 wordt geprobeerd om ook discriminatie wegens 'handicap of seksuele gerichtheid' aan artikel 1 toe te voegen, als vastlegging van waar maatschappelijke overeenstemming over is. Deze wijziging zou aansluiten bij eerdere besluiten zoals de invoering van het homohuwelijk in 2001. Het voorstel voor deze Grondwetswijziging is in 2020 nog in behandeling. De Grondwet kan minder gemakkelijk kan worden gewijzigd dan andere wetten, en het proces kost veel tijd.

31. Max Havelaar

Onrecht in Nederlands-Indië / 1860 / Tijdvak 8

Het boek Max Havelaar van Multatuli klaagt de regering aan vanwege het Nederlandse koloniale bestuur. Als ambtenaar in Nederlands-Indië ziet Multatuli hoe Nederlanders de bevolking uitbuiten. Zijn roman wordt een bestseller en voedt het verzet tegen het kolonialisme.

Cultuurstelsel

In 1859 schrijft een teleurgestelde ambtenaar uit Nederlands-Indië, Eduard Douwes Dekker, onder de schuilnaam Multatuli een literaire roman met als titel *Max Havelaar of de Koffij-veilingen der Nederlandsche Handel-Maatschappij*. Het boek is een scherpe veroordeling van de misstanden onder het koloniale bewind in Nederlands-Indië. Die misstanden worden grotendeels veroorzaakt door het zogenaamde cultuurstelsel, een belastingsysteem dat in 1830 wordt ingevoerd door de gouverneur-generaal van Nederlands-Indië Johannes van den Bosch. Hij wil de financieel slecht functionerende kolonie winst laten maken voor Nederland.

Het cultuurstelsel houdt in dat de bevolking gedwongen wordt om een stuk grond beschikbaar te stellen voor het verbouwen van een bepaalde hoeveelheid producten. Deze producten, zoals koffie, suiker, thee en de kleurstof indigo, moeten vervolgens zonder vergoeding aan Nederland worden geleverd. Het systeem levert Nederland veel geld op, maar voor de plaatselijke bewoners pakt het slecht uit. Uitbuiting en hongersnood zijn het gevolg. Er komt dan ook steeds meer kritiek. Multatuli is een van die critici.

Het verhaal

Max Havelaar verschijnt in 1860. Het boek is een raamvertelling met verschillende door elkaar heen geweven verhaallijnen. Het opent met het verhaal van Batavus Droogstoppel, makelaar in koffie, het schoolvoorbeeld van een kleinburgerlijke, fantasieloze, gierige man. Hij staat symbool voor de Nederlandse uitbuiting van de kolonie. Droogstoppel krijgt op een dag bezoek van een oud-klasgenoot, Sjaalman, die hem vraagt een manuscript uit te geven.

Dan volgt – onderbroken door commentaar van Droogstoppel – het verhaal van dat manuscript. In grote lijnen is het romanpersonage Max Havelaar gebaseerd op wat schrijver Eduard Douwes Dekker zelf als ambtenaar in Nederlands-Indië heeft meegemaakt. Max Havelaar neemt het op voor de onderdrukte bevolking, de Javanen, maar wordt daarin tegengewerkt door zijn Nederlandse leidinggevenden en door plaatselijke profiteurs die met de Nederlanders samenwerken.

Door de verhaallijnen van Droogstoppel en Havelaar zijn nog andere verhalen geweven, zoals de beroemde vertelling van Saïdjah en Adinda. Onder dit aangrijpende liefdesverhaal gaat een felle aanklacht schuil tegen de uitbuiting en wreedheden waaronder de bevolking van Java te lijden heeft. Aan het slot van het boek richt Multatuli zich in een vlammende aanklacht rechtstreeks tot koning Willem III, die als staatshoofd eindverantwoordelijk is voor de misstanden en corruptie in Nederlands-Indië.

Ontvangst

In eerste instantie wordt het boek kritisch ontvangen, maar al snel wordt het populair. *Max Havelaar* wordt zelfs in de Tweede Kamer besproken. Het boek past in een bredere literaire stroming van negentiende-eeuwse schrijvers die zich via hun werk uitspreken tegen onrecht. Multatuli verwijst in *Max Havelaar* bijvoorbeeld naar de Amerikaanse schrijfster Harriet Beecher Stowe, auteur van het beroemde boek *De hut van Oom Tom*, dat de publieke afkeer van de slavernij aanwakkerde. Een Nederlandse minister noemt Multatuli zelfs 'den Nederlandschen Beecher Stowe'.

Max Havelaar wordt tot op de dag van vandaag herdrukt. Het boek is inmiddels in tientallen talen vertaald en wordt in 1999 door de Indonesische schrijver Pramoedya Ananta Toer in *The New York Times* betiteld als 'The Book That Killed Colonialism'.

32. Het Kinderwetje van Van Houten

De fabriek uit, de school in / 1863-1901 / Tijdvak 8

Kinderen zijn goedkope arbeidskrachten en daarom willen fabriekseigenaren hen graag als personeel. Naarmate het aantal fabrieken toeneemt, groeit ook het verzet tegen kinderarbeid. In 1874 verbiedt het Kinderwetje van Van Houten arbeid van kinderen tot twaalf jaar. Vanaf 1901 moeten alle kinderen van zeven tot twaalf jaar naar school.

Kinderarbeid

Door de geschiedenis heen is kinderarbeid een normaal verschijnsel. Kinderen werken op het land, in de winkel of in de werkplaats. Dat wordt niet alleen nuttig gevonden – ze kunnen daar wat van leren – maar het is vaak ook pure noodzaak om het gezinsinkomen op peil te houden. Tijdens de industriële revolutie worden steeds meer kinderen in de fabriek aan het werk gezet, vaak onder slechte werkomstandigheden. Bekend is het verhaal van de glasfabriek van Petrus Regout in Maastricht, waar de ovens dag en nacht branden. De fabriek draait met twee ploegen die elk twaalf uur moeten werken. Kinderen van acht tot tien jaar oud lopen rond twaalf uur 's nachts half in slaap over straat om aan hun werk te beginnen.

Kritiek

Vanaf het begin van de negentiende eeuw komen er wetten die kinderarbeid enigszins inperken, zoals in het Duitse Pruisen in 1839. Omstreeks 1860 begint in Nederland de kritiek op kinderarbeid toe te nemen. Artsen en onderwijzers leggen uit dat het werk ongezond is en dat kinderen in de schoolbanken thuishoren. Fabrieksdirecteuren gaan langzaam maar zeker inzien dat ze kinderen beter in dienst kunnen nemen nadat ze hun lagere school hebben afgemaakt. Kinderen van twaalf jaar en ouder die kunnen lezen en schrijven, zijn immers breder inzetbaar in de fabriek.

Een belangrijke stem in het debat is die van schrijver Jacob Jan Cremer. Na een bezoek aan een Leidse textiel fabriek houdt hij in 1863 voor een select Haags gezelschap een vlammend betoog. Hij schetst de verschrikkelijke omstandigheden waarin kinderen moeten werken en doet een oproep aan de koning om kinderarbeid per direct af te schaffen. Onder het geschokte publiek bevinden zich ook enkele Kamerleden en fabrikanten. Cremers betoog slaat in als een bom en wordt gepubliceerd onder de titel *Fabriekskinderen*. Onder druk van de publieke opinie stelt minister Thorbecke datzelfde jaar een staatscommissie in om onderzoek te doen naar kinderarbeid.

Wetgeving

In 1874 dient de liberale politicus Samuel van Houten een initiatiefwet in tegen 'overmatigen arbeid en verwaarlozing van kinderen'. Deze wet verbiedt de arbeid van kinderen tot twaalf jaar in werkplaatsen en fabrieken. Hoewel Van Houten met zijn wet een algemeen verbod nastreeft, wordt zijn voorstel in de Tweede Kamer afgezwakt. Zo komt er met zijn wet nog geen verbod op landarbeid door kinderen. En door gebrek aan controle is het niet mogelijk om fabrieksarbeid door kinderen onmiddellijk uit te bannen. De Leerplichtwet van 1901 maakt een definitief einde aan de kinderarbeid. Vanaf dat moment zijn ouders verplicht hun kinderen van zeven tot en met twaalf jaar naar school te sturen. In de praktijk doen de meeste ouders dat dan al. Rond 1900 bezoekt 90 procent van de kinderen een school.

Tegenwoordig is kinderarbeid in het Internationaal Verdrag voor de Rechten van het Kind (1989) verboden als die 'ongezond of schadelijk' is. Toch werken wereldwijd in 2019 maar liefst 152 miljoen kinderen, van wie 73 miljoen onder gevaarlijke omstandigheden.

33. Vincent van Gogh

Vernieuwing in de schilderkunst / 1853-1890 / Tijdvak 8

Zijn levensverhaal is even kleurrijk als veel van zijn schilderijen. Tijdens zijn leven heeft vrijwel niemand oog voor zijn radicaal vernieuwende manier van schilderen. Hij voelt zich daardoor eenzaam en onbegrepen. Pas na zijn zelfmoord wordt hij beroemd; tegenwoordig worden zijn schilderijen door miljoenen mensen van over de hele wereld bewonderd.

Kunstenaar

Vincent van Gogh wordt in 1853 in het Brabantse dorp Zundert geboren. Op jonge leeftijd reist hij al veel door Nederland en Europa. Na talloze baantjes en een gestrande studie kiest Van Gogh uiteindelijk voor een kunstenaarsbestaan. Hij neemt schilderles en tekent veel. In 1885 maakt hij in Nuenen het beroemde schilderij *De aardappeleters*. Het is een somber en donker portret van een boerenfamilie. Deze schilderijstijl en het thema van het leven en lijden van gewone mensen zijn typerend voor Van Goghs vroege werk.

Het jaar daarop vertrekt hij naar Parijs, de stad waar veel mensen bezig zijn met vernieuwing van de schilderkunst. Zijn broer Theo is hier kunsthandelaar en laat hem kennismaken met schilderijen en tekeningen van Franse impressionisten. Deze schilders gaan verfijnder om met licht en kleur dan Van Gogh gewend is. Het inspireert hem om te gaan experimenteren: zijn werk wordt kleurrijker en hij begint te schilderen met zijn later zo beroemd geworden korte penseelstreek. Ook verzamelt hij Japanse houtsneden; de invloed ervan is terug te zien in zijn latere werk.

In 1888 huurt Van Gogh een atelier in Zuid-Frankrijk: het 'Gele Huis' in Arles, beroemd geworden door zijn schilderij ervan. Aan zijn zus Wil schrijft hij dat de uitbundige natuur van het zuiden vraagt om een nieuwe manier van schilderen: 'Absoluut kleurig: hemelsblauw, roze, oranje, vermiljoen, hoog geel, heldergroen, helder-wijnrood, violet.' Hij schildert vaak landschappen en, omdat hij geen geld heeft voor een model, veel zelfportretten.

Ziekte en dood

Het leven van Van Gogh wordt getekend door onrust, liefdesverdriet en geldzorgen. Met zijn kunstenaarsvrienden maakt hij vaak ruzie. Als kunstenaar Paul Gauguin bij hem is, loopt een conflict zo uit de hand dat Van Gogh hem bedreigt met een scheermes. Niet veel later snijdt Van Gogh – per ongeluk of expres – een stuk van zijn eigen linkeroor af. Op een aantal zelfportretten zie je hem met zijn oor in het verband. Van Gogh krijgt steeds meer last van psychische problemen. Hij laat zich een tijd opnemen in een psychiatrische inrichting, waar hij beroemde schilderijen maakt van cipressen en de sterrennacht. Op 27 juli 1890 loopt hij een korenveld in en schiet zichzelf in de borst. Hij overlijdt twee dagen later.

Wereldberoemd

Pas na zijn dood begint hij bekender te worden. Aan de ene kant is dat vanwege zijn schilderijen, want die zijn krachtig, kleurig en eigenzinnig. Aan de andere kant wekt zijn levensverhaal veel interesse: hij is het schoolvoorbeeld van de even geniale als eenzame kunstenaar. Bovendien laten veel latere schilders zich door zijn werk inspireren.

Vincent van Gogh is nu wereldberoemd. Ieder jaar komen ongeveer twee miljoen bezoekers naar het Van Gogh Museum in Amsterdam. Meer dan 80 procent van die bezoekers komt uit het buitenland. Zijn werk is ook in collecties van andere musea te vinden, zowel binnen als buiten Nederland. Tegenwoordig is Vincent van Gogh zo'n gewaardeerde kunstenaar dat zijn werk veel geld waard is. In 2017 wordt zijn schilderij *Boer in een veld* bij veilinghuis Christie's geveild voor bijna 75 miljoen euro.

34. Aletta Jacobs

Opkomen voor gelijke rechten / 1854-1929 / Tijdvak 8

Aletta Jacobs is de eerste vrouw in Nederland die officieel wordt toegelaten tot de universiteit. Ook is ze de eerste vrouw die arts wordt en de eerste vrouw die promoveert. In Nederland is ze bekend als boegbeeld van de eerste feministische golf en vanwege haar strijd voor vrouwenkiesrecht.

Jeugd

Aletta Jacobs wordt geboren in Sappemeer, in de provincie Groningen. Als scholiere schrijft ze in 1871 een brief aan minister Thorbecke met het verzoek om te worden toegelaten tot 'de academische lessen'. Ze wil medicijnen studeren. Thorbecke schrijft aan haar vader terug dat dat akkoord is. Het is dus te danken aan een meisje van zeventien dat de universiteiten in Nederland voor vrouwen worden opengesteld. Alleen Anna Maria van Schurman mocht eerder vanaf 1636 in Utrecht bij uitzondering colleges volgen, vanachter een gordijn om de mannelijke studenten niet af te leiden.

Arts

Nadat Jacobs is gepromoveerd reist ze naar Londen, waar ze in contact komt met progressieve vrouwelijke artsen. Ze vestigt zich als huisarts in Amsterdam aan de Herengracht. Ze houdt gratis spreekuren voor vrouwen en helpt hen aan voorbehoedsmiddelen. Dat laatste is vooruitstrevend: er is nog weinig kennis over voorbehoedsmiddelen en veel vrouwen raken uitgeput van hun jaarlijkse zwangerschappen. Ook vraagt Jacobs aandacht voor de lichamelijke klachten van winkelmeisjes, die soms wel elf uur moeten staan. Dankzij haar worden winkels wettelijk verplicht hun personeel 'zitgelegenheid' te bieden.

Vrouwenkiesrecht

In 1889 reist Jacobs naar Londen voor een congres over vrouwenkiesrecht en ze raakt geïnspireerd. Als Wilhelmina Drucker in 1893 de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht (VvVK) opricht, sluit Jacobs zich hierbij aan. In 1903 wordt ze voorzitter. Op dat moment mag nog maar een klein deel van de mannelijke Nederlandse bevolking stemmen. Vrouwen worden in de kieswet niet eens genoemd. De heersende opvatting is dat politiek hen zou afhouden van hun belangrijkste taak: het gezin.

De VvVK denkt daar anders over en zet volledig in op vrouwenkiesrecht. De leden organiseren tentoonstellingen, geven kranten en pamfletten uit, en bieden petitie aan. In 1916 organiseert de vereniging een demonstratie voor vrouwenkiesrecht waarin maar liefst 18.000 mannen en vrouwen meelopen. De kiesrechtstrijd is doorgedrongen in het hele land en wordt inmiddels van arm tot rijk gesteund.

In 1917 krijgen mannen het algemeen kiesrecht. Voor vrouwen wordt enkel het passief kiesrecht ingesteld: ze mogen zich verkiesbaar stellen. In 1919 wordt het wetsvoorstel voor vrouwenkiesrecht aangenomen dat door Jacobs was uitgedacht. In 1922 wordt het actief vrouwenkiesrecht daadwerkelijk in de Grondwet opgenomen: vrouwen mogen nu stemmen. Aletta Jacobs is dan 68 jaar oud. In de Nederlandse kolonies (Nederlands-Indië, Suriname en de Nederlandse Antillen) blijft het kiesrecht tot na de Tweede Wereldoorlog zeer beperkt.

Vrouwencongres

Internationaal krijgt Jacobs bekendheid door de organisatie van het *International Women's Congress* in Den Haag in 1915. 1100 vrouwen uit twaalf landen, waaronder de oorlogvoerende, komen in het neutrale Nederland bijeen om over vrede te spreken. Ze formuleren voorstellen die ze aan de staatshoofden aanbieden. Zo gaat Jacobs bij de Amerikaanse president Woodrow Wilson op bezoek. Wilsons pleidooi in 1918 voor de oprichting van een vereniging van landen die samen de vrede bewaren, vertoont opvallende overeenkomsten met de aanbevelingen van het congres. Het leidt in 1919 tot de oprichting van de Volkenbond, een voorloper van de Verenigde Naties.

Dolle Mina's

De grootste veranderingen in de positie van de vrouw komen pas in de twintigste eeuw, met name door de 'tweede feministische golf'. In de jaren zestig voeren 'dolle mina's' acties voor bevrijding van de vrouw. Zij willen niet, zoals hun moeders, veroordeeld worden tot een huisvrouwenbestaan. In 1980 wordt de 'Wet gelijke behandeling van mannen en vrouwen' aangenomen.

35. De Eerste Wereldoorlog

Neutraal in oorlogstijd / 1914-1918 / Tijdvak 9

Van 1914 tot 1918 woedt wereldwijd 'de Grote Oorlog'. Miljoenen burgers en soldaten komen om het leven. Nederland is neutraal, dus de grootste gruwelen blijven de bevolking bespaard. Maar ook hier zijn de gevolgen van de oorlog goed voelbaar: vluchtelingen stromen binnen, voedsel wordt schaars en de werkloosheid is hoog.

De Grote Oorlog

De Eerste Wereldoorlog is de eerste grote oorlog waar wereldwijd miljoenen soldaten en burgers bij betrokken raken. In dit conflict staan de 'centralen' (Duitsland, Oostenrijk-Hongarije en het Ottomaanse Rijk) tegenover de 'geallieerden' (Frankrijk, Groot-Brittannië en Rusland). Het oorlogsfront beperkt zich niet tot Europa, maar breidt zich uit tot in Afrika, Azië en het Midden-Oosten. Aan de oorlog doen ook landen met veel kolonies mee. Daardoor worden soldaten uit de hele wereld opgeroepen om mee te vechten.

De gevechten in Frankrijk en België vinden vooral plaats vanuit de beruchte loopgraven, die soldaten maar weinig beschutting bieden. Ze lopen groot gevaar als ze de loopgraven moeten verlaten om de vijand aan te vallen. Honderdduizenden soldaten verliezen hun leven aan het front. Als in 1917 de Verenigde Staten zich aan hun zijde scharen, raken de geallieerden aan de winnende hand. In november 1918 geven de centralen zich gewonnen. De oorlog kost tien miljoen soldaten en minstens tien miljoen burgers het leven. De ontwrichtingen van de oorlog vergroten wellicht de dodelijkheid van de Spaanse griep-pandemie, waaraan in 1918 en 1919 wereldwijd 50 miljoen en in Nederland ruim 40.000 mensen sterven.

Neutraal

Bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog verklaart Nederland zich meteen neutraal. Nederland is maar een klein land en kan militair niet op tegen buurlanden als Engeland en Duitsland. Daarbij is Nederland bang om in een oorlog zijn kolonies te verliezen. Nederland en ook België willen dus neutraal blijven, zoals ze decennialang waren. Dat lukt België niet, want het Duitse leger valt het land binnen om snel op te kunnen rukken naar Parijs. Nederland heeft meer geluk en kan zijn neutraliteit handhaven, net als bijvoorbeeld Denemarken, Spanje en Zwitserland. Dat Nederland uiteindelijk neutraal kan blijven is vooral te danken aan het feit dat Engeland en Duitsland hierbij beide gebaat zijn: Nederland fungeert voor hen als een bufferzone.

Neutraliteit blijkt een positie die lastig vol te houden is. Aan het begin van de oorlog vluchten ruim een miljoen Belgen naar Nederland. De vluchtelingen worden opgevangen, onder meer in tentenkampen. Onder hen bevinden zich veel oorlogsvrijwilligers die zich willen aansluiten bij de geallieerden. De Duitsers leggen vervolgens een 332 kilometer lang hekwerk met dodelijk schrikdraad tussen Nederland en België aan. De versperring komt bekend te staan als de Dodendraad.

Groot-Brittannië blokkeert de handel met Duitsland en verbiedt Nederland importgoederen door te verkopen aan de Duitsers. De Duitsers proberen juist zoveel mogelijk levensmiddelen en grondstoffen uit Nederland te halen. Driehonderd Nederlandse schepen vergaan door Britse mijnen en Duitse torpedo's. De werkloosheid groeit door de krimp van de internationale handel. Voedsel wordt schaars en gaat op de bon. In 1917 en 1918 plunderen wanhopige huisvrouwen in Amsterdam en Rotterdam voedselvoorraden.

Revolutie

Tegen het einde van de oorlog heerst in verschillende Europese landen een revolutionaire stemming. In Rusland wordt de tsaar afgezet en vermoord. Na de oorlog vlucht de Duitse keizer naar Nederland en wordt Duitsland een republiek. Ook in Nederland wordt de dreiging van een revolutie ervaren, wat de regering doet besluiten om ingrijpende toezeggingen te doen om de politieke onrust te kalmeren, zoals de achturige werkdag en het algemeen kiesrecht (1919).

36. Anton de Kom

Strijd tegen racisme en kolonialisme / 1898-1945 / Tijdvak 9

Anton de Kom is een Surinaamse antikoloniale schrijver, activist en verzetsheld. In 1934 publiceert hij zijn boek Wij slaven van Suriname, een aanklacht tegen racisme, uitbuiting en koloniale overheersing. Nog steeds wordt zijn boek veel gelezen, omdat het de koloniale machtsstructuren inzichtelijk maakt voor een groot publiek.

Suriname

Anton de Kom wordt geboren in Paramaribo, de hoofdstad van Suriname, op dat moment een kolonie van Nederland. Zijn vader werd vlak voor de afschaffing van de slavernij in 1863 geboren als slaaf op de plantage Molhoop. Anton haalt zijn boekhouddiploma in Suriname, maar hij kan door het racistische beleid geen goede baan krijgen. Hij vertrekt naar Nederland om daar zijn geluk te beproeven.

Nederland

In 1921 arriveert De Kom in Nederland. In Den Haag vindt hij een baan bij een handelaar in koffie en thee. Hier leert hij Petronella Borsboom kennen. In 1926 trouwen ze. Zo'n gemengd huwelijk wordt in die tijd nog als ongewoon beschouwd in het overwegend witte Nederland. Anton en Nel krijgen vier kinderen.

Naast zijn werk ontwikkelt hij zich tot schrijver en dichter. Uit ongenoegen dat er in Nederland zo weinig bekend is over de geschiedenis van Suriname en het slavernijverleden geeft hij hierover lezingen. Geïnspireerd door de strijd tegen racisme in de Verenigde Staten en de gelijkheidsidealen van communistische organisaties in Nederland publiceert hij kritische politieke artikelen. Hij krijgt communistische vrienden en voelt zich verwant met Indonesische studenten die streven naar de onafhankelijkheid van Nederlands-Indië.

Als zijn moeder eind 1932 op sterven ligt, vertrekt hij met zijn gezin naar Suriname. Hier zet hij zijn politieke activiteiten voort. Zijn lezingen worden door de autoriteiten verboden. Hij richt een adviesbureau op. Veel Surinamers met verschillende etnische achtergronden weten De Kom hier te vinden en al snel krijgt hij de bijnaam 'papa De Kom'. Omdat de autoriteiten vrezen dat hij met zijn activiteiten politieke onrust veroorzaakt wordt hij gevangengezet. Op 7 februari 1933 verzamelt zich voor de gevangenis een grote menigte om steun aan De Kom te betuigen. Soldaten openen het vuur en er vallen twee doden en 22 gewonden. Om verder oproer te voorkomen, wordt De Kom verbannen uit Suriname en moet hij terugkeren naar Nederland.

Wij slaven van Suriname

In Nederland komt hij niet meer aan het werk. Wel blijft hij schrijven. Hij publiceert in 1934 zijn boek *Wij slaven van Suriname*, het eerste geschiedenisboek over Suriname door een Surinamer. Hij eindigt met een hoofdstuk over zijn verbanning. De Koms boek past in een tijd waarin meer internationale antikoloniale en antiracistische werken verschijnen, zoals *The Black Jacobins* van C.L.R. James. De beroemde laatste zinnen van *Wij slaven van Suriname* luiden:

'Sranang mijn vaderland.

Eenmaal hoop ik u weer te zien.

Op den dag waarop alle ellende uit u weggewischt zal zijn.'

Tweede Wereldoorlog

De Kom zou Suriname echter niet meer terugzien. Tijdens de Duitse bezetting van Nederland sluit hij zich aan bij het verzet. Hij schrijft onder meer voor de Haagse illegale communistische krant *De Vonk*, voor de bezetters reden om hem op 7 augustus 1944 te arresteren. Via verschillende kampen komt hij uiteindelijk terecht in concentratiekamp Neuengamme, waar hij op 24 april 1945 omkomt. Pas in 1960 wordt zijn lichaam in een massagraf geïdentificeerd.

In de jaren zestig herontdekken studenten zijn boek. Na de onafhankelijkheid van Suriname in 1975 wordt De Kom steeds meer vereerd als held. Zijn boeken en zijn gedachtegoed zijn zowel in Nederland als Suriname nog steeds een inspiratiebron.

37. De Tweede Wereldoorlog

Nederland bezet en bevrijd / 1940-1945 / Tijdvak 9

Op 10 mei 1940 valt het Duitse leger Nederland binnen. Tijdens de bezetting worden ruim 100.000 Nederlandse Joden vermoord in concentratiekampen. Sommige Nederlanders komen in verzet, maar de meeste zijn passief anti-Duits.

Adolf Hitler

In 1933 komt Adolf Hitler als leider van de extreemrechtse NSDAP in Duitsland aan de macht. De nationaalsocialistische partij, waarvan de aanhangers nazi's worden genoemd, groeit door de economische crisis en de wraakgevoelens over de manier waarop Duitsland is behandeld na de Eerste Wereldoorlog. Hitler wil van Duitsland het machtigste land van Europa maken. In 1938 neemt hij zijn geboorteland Oostenrijk in. Daarna annexeert hij een deel van Tsjecho-Slowakije. Als hij Polen binnenvalt, volgt de Brits-Franse oorlogsverklaring aan nazi-Duitsland: de oorlog is begonnen. In mei 1940 valt Hitler Frankrijk aan. Bij die aanval worden ook Nederland en België bezet.

Op vrijdagochtend 10 mei 1940 trekken Duitse soldaten de Nederlandse grens over. Het Nederlandse leger is niet opgewassen tegen de Duitse oorlogsmachine. Nadat de Duitsers het centrum van Rotterdam hebben gebombardeerd, besluit de Nederlandse legerleiding zich over te geven. De regering inclusief de koningin is dan al naar Engeland vertrokken.

Bezetting

Het bezette Nederland wordt eerst bestuurd door het Duitse leger, maar dat verandert snel in een burgerlijk bestuur. Hitler doet dit met een reden: de Nederlanders zijn voor hem een 'Germaans broedervolk' en moeten voor het nationaalsocialisme worden gewonnen. Dat kan volgens hem het beste door het bestuur zo veel mogelijk aan de Nederlanders te laten, met een bovenlaag van Duitse functionarissen. De Duitsers worden bijgestaan door leden van de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB), een Nederlandse partij met vergelijkbare ideeën als de Duitse NSDAP, en door meelopers en profiteurs.

Wanneer Hitler in 1941 de aanval inzet op de Sovjet-Unie, sluiten zo'n 20.000 Nederlandse mannen zich aan bij het Duitse leger. Maar er zijn ook mensen die zich aansluiten bij het verzet. Zij hebben eigen kranten die ze in het geheim verspreiden. Ook worden aanslagen uitgevoerd op bezetters en collaborateurs. De aanhang van het verzet groeit tegen het einde van de oorlog. Het grootste deel van de Nederlandse bevolking is echter passief anti-Duits en past zich aan de omstandigheden aan.

Vervolging

Aanvankelijk lijkt de bezetting mee te vallen, maar al snel wordt duidelijk wat onvrijheid betekent. Op de eerste verzetsdaden reageren de bezetters met zware straffen. Nederlandse mannen worden gedwongen in Duitse fabrieken te werken. Mensen worden zonder vorm van proces opgesloten in gevangenissen en concentratiekampen. Vooral voor de Nederlandse Joden wordt het leven steeds moeilijker door het groeiende aantal anti-Joodse maatregelen. Vanaf 1942 deporteert de Duitse bezetter meer dan 100.000 Joodse mannen, vrouwen en kinderen vanuit Nederland in goederentreinen naar concentratiekampen. De overgrote meerderheid wordt vermoord. Onder het schrikbewind van de nazi's worden naar schatting in totaal zes miljoen Joden en honderdduizenden Sinti en Roma, gehandicapten, homoseksuelen en Jehova's getuigen omgebracht.

Hongerwinter en bevrijding

In het najaar van 1944 wordt het zuiden van Nederland bevrijd door geallieerde troepen. Pas in het voorjaar van 1945 begint ook de bevrijding van het gebied boven de grote rivieren. In de tussenliggende maanden krijgen met name de steden in de westelijke provincies nog te maken met de Hongerwinter. Door voedselgebrek komen naar schatting zeker 20.000 mensen om. Op 5 mei 1945 tekent de Duitse commandant de overgave en is heel Nederland bevrijd. Nederlands-Indië is dan nog in handen van de Japanse bezettingsmacht. Na de atoombomaanvallen op Hiroshima en Nagasaki capituleert Japan op 15 augustus 1945.

Herinneren

Herinneringen aan deze traumatische oorlog blijven de Nederlandse samenleving sterk beïnvloeden. Jaarlijks worden op 4 mei de oorlogsslachtoffers herdacht en wordt op 5 mei de vrijheid gevierd.

38. Anne Frank

De Jodenvervolging / 1929-1945 / Tijdvak 9

Anne Frank duikt tijdens de Duitse bezetting met haar familie en vier anderen onder in het Achterhuis in Amsterdam. In 1944 worden ze ontdekt en Anne sterft uiteindelijk in een concentratiekamp. Haar dagboek wordt na de oorlog uitgegeven en groeit uit tot een van de meest gelezen boeken ter wereld. Anne Frank geeft op die manier een gezicht aan de slachtoffers van de Holocaust.

Van Duitsland naar Amsterdam

Anne Frank wordt in 1929 geboren in een Joods gezin in de Duitse stad Frankfurt am Main. Nadat Adolf Hitler in 1933 aan de macht is gekomen, vlucht het gezin voor het groeiende antisemitisme naar Amsterdam. Hitler vindt Joden een gevaarlijk en minderwaardig ras dat niet in zijn rijk thuishoort. Tussen 1933 en 1937 ontvluchten ongeveer 140.000 Joden Duitsland, van wie er zo'n 35.000 voor kortere of langere tijd in Nederland terechtkomen. Het gezin Frank krijgt een woning in de Amsterdamse Rivierenbuurt. Anne gaat daar naar school, leert er Nederlands en maakt nieuwe vrienden.

Anti-Joodse maatregelen

Na de bezetting van Nederland in mei 1940 neemt nazi-Duitsland al gauw maatregelen om Joden af te zonderen van de rest van de bevolking. Anne wordt naar een Joodse school overgeplaatst. Bij bioscopen, cafés, markten, theaters en in parken verschijnen bordjes 'Voor Joden verboden'. Vanaf mei 1942 zijn Joden verplicht om een gele davidster te dragen, zodat ze herkenbaar zijn op straat. Die zomer zet de Duitse bezettingsmacht in Nederland de grote operatie in gang om de Joden af te voeren naar Oost-Europa. Joodse gezinnen krijgen een oproep dat ze hun koffers moeten pakken om in het Oosten te gaan werken. Ze worden uit hun huizen gehaald, op de trein gezet naar het doorgangskamp Westerbork in Drenthe, en vandaaruit naar concentratie- en vernietigingskampen elders in Europa gebracht.

Onderduiken

De familie Frank gaat op zoek naar een onderduikadres. Samen met vier andere mensen verschuilen ze zich in een ruimte achter het bedrijf van Annes vader Otto Frank aan de Prinsengracht in Amsterdam. Daar begint Anne aan haar dagboek waarmee ze na de oorlog beroemd zal worden. Ze schrijft als jong en ambitieus meisje over haar ervaringen in het Achterhuis. Schrijven is voor haar een uitlaatklep, een manier om het vol te houden in de benauwde schuilplaats. Twee jaar lang weet de familie zich te verbergen. Tot ze op 4 augustus 1944 worden opgepakt, mogelijk na verraad.

Vervolging

Via kamp Westerbork worden de onderduikers op transport gesteld naar vernietigingskamp Auschwitz-Birkenau. Een paar maanden later wordt Anne samen met haar zus Margot opnieuw gedeporteerd, naar concentratiekamp Bergen-Belsen. Daar sterven de zusjes in 1945 aan de gevolgen van vlektyfus. Hun moeder Edith Frank komt om in Auschwitz. Otto Frank overleeft als enige van het gezin de oorlog.

In totaal worden meer dan 100.000 Joodse Nederlanders in de verschillende concentratie- en vernietigingskampen vermoord. In vergelijking met de rest van Europa zijn er in Nederland verhoudingsgewijs veel Joden weggevoerd. Tussen 1933 en 1945 zijn ongeveer zes miljoen Joden en honderdduizenden andere vervolgd – onder wie Sinti en Roma, gehandicapten, homoseksuelen en Jehova's getuigen – omgebracht door de nazi's.

Wereldberoemd

Na de oorlog krijgt Otto Frank van Miep Gies, die de familie bij de onderduik heeft geholpen, een stapel schriften overhandigd. Het zijn de dagboeken van zijn dochter Anne. In 1947 wordt het dagboek uitgegeven onder de titel *Het Achterhuis*. Wereldberoemd wordt het na een Amerikaanse toneelbewerking in 1955, net op tijd om het Achterhuis, dat op de nominatie stond om gesloopt te worden, te sparen. Datzelfde Achterhuis, dat tegenwoordig het Anne Frank Huis heet, wordt nu jaarlijks door meer dan een miljoen mensen uit de hele wereld bezocht.

39. Indonesië

De strijd voor onafhankelijkheid / 1945-1949 / Tijdvak 9

Vlak na de Tweede Wereldoorlog worden Nederlandse militairen naar de recent uitgeroepen Republiek Indonesië gestuurd om het oude gezag te herstellen. Er volgt een oorlog met veel geweld, maar Indonesië blijft onafhankelijk. In 1949 erkent Nederland deze onafhankelijkheid ook.

Onafhankelijkheid

'Proklamasie. Kami bangsa Indonesia dengan ini menjatakan kemerdekaan Indonesia...'

'Wij, het volk van Indonesië, verklaren hierbij dat Indonesië onafhankelijk is...'

Zo laat Soekarno op 17 augustus 1945 in Jakarta aan de wereld weten dat het koloniale Nederlands-Indië definitief verleden tijd is. Twee dagen eerder heeft Japan zich overgegeven, na de atoombommen op de Japanse steden Hiroshima en Nagasaki. Daarmee komt er een einde aan de Tweede Wereldoorlog in Azië. Al voor de oorlog bestaat in Nederlands-Indië een brede activistische beweging die zich inzet voor zelfbeschikkingsrecht. Leiders als Soekarno, Mohammad Hatta en Soetan Sjahrir streven volledige onafhankelijkheid na, anderen willen meer autonomie. Maar het Nederlandse gezag houdt de touwtjes strak in handen. En dan valt Japan in 1942 Nederlands-Indië binnen. De geallieerde strijdkrachten verliezen op 27 februari de Slag op de Javazee en op 8 maart volgt de capitulatie. Onder slechte omstandigheden worden soldaten krijgsgevangen gemaakt en worden Nederlanders gevangengezet in kampen. Indische Nederlanders blijven buiten de kampen, maar worden achtergesteld. De Japanners stellen het Nederlands-Indische bestuursstelsel buiten werking, feitelijk houdt Nederlands-Indië op te bestaan.

Onafhankelijkheidsoorlog

Nederland erkent de Republiek Indonesië niet. Vanaf 1945 wil het met onderhandelingen, oorlogsvoering en geweld het gezag herstellen, of tenminste controle houden over het dekolonisatieproces. Meer dan 200.000 militairen nemen deel aan deze oorlog, van wie ruim de helft dienstplichtigen zijn. De grootste militaire operaties van Nederland zijn Operatie Product in 1947 en Operatie Kraai in 1948-1949. Bij de laatste wordt Soekarno gevangengezet. Beide operaties worden aangeduid met de term 'politieacties'. De Verenigde Naties geven het bevel de militaire acties te stoppen en de gevangenen vrij te laten. Pas in mei 1949 geeft Nederland toe aan de internationale druk. Gedurende de periode 1945-1949 vallen aan Indonesische zijde ruim 100.000 doden, aan Nederlandse zijde zo'n 5000. Op 27 december 1949 wordt in Amsterdam de soevereiniteitsoverdracht getekend.

Alleen Nieuw-Guinea wordt pas in 1962 opgegeven. Na een overgangperiode onder VN-toezicht valt het sinds 1969 onder Indonesië, zonder dat rekening gehouden wordt met de wensen van de Papoea's. Daarmee worden de staatsgrenzen van de huidige Republiek Indonesië dezelfde als die van het voormalige Nederlands-Indië.

Migratie

Vanwege de nieuwe machtsverhoudingen verlaten tot in de jaren zestig in totaal ruim 300.000 Nederlanders, Indische Nederlanders en leden van Indonesische minderheidsgroepen (Molukkers, Papoea's, Chinezen) het land. De meesten gaan naar Nederland. Onder hen zijn 12.500 Molukse soldaten van het voormalig Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger (KNIL) en hun gezinnen. Hun wordt een eigen Molukse staat beloofd waar ze naar kunnen terugkeren. Maar deze belofte wordt nooit waargemaakt. Dat leidt in de jaren zeventig tot schokkende gijzelingsacties door jonge Molukse activisten.

Geen verleden tijd

Lange tijd wordt er over de verloren koloniale oorlog gezwegen. De standpunten tussen de grote groep veteranen en een diverse groep migranten uit de voormalige kolonie lopen ver uiteen. Vanaf 2008 wordt de erkenning van de oorlogsmisdaden in de rechtszaal uitgevochten. Het bekendst is de Rawagede-zaak. In 1947 werden in het West-Javaanse dorp Rawagede 431 mannen doodgeschoten door Nederlandse militairen. Zo'n zestig jaar later eisen de weduwen een schadevergoeding. In 2011 oordeelt de rechtbank dat de weduwen hier recht op hebben.

Nog steeds worstelt Nederland met de erkenning van de Republiek Indonesië en de daaropvolgende oorlog. In 2020, 75 jaar na de Proklamasie, bevestigt koning Willem-Alexander in Jakarta in feite de onafhankelijkheid van 1945. Hij spreekt namens de regering excuses uit voor 'ontsporingen van geweld' in de oorlog.

40. De Watersnood

Het gevaar van het water / 1953 / Tijdvak 10

De Deltawerken zijn over de hele wereld bekend. Ze zijn gebouwd om een watersnood als in 1953 voortaan te voorkomen. In die rampnacht begeven in Zuidwest-Nederland de dijken het onder het geweld van een zware stormvloed. 200.000 hectare land overstroomt en 1836 mensen komen om.

De rampnacht van 1953

In de nacht van 31 januari op 1 februari 1953 breken in Zeeland, West-Brabant en op de Zuid-Hollandse eilanden tijdens een hevige stormvloed veel dijken door. Het ijskoude water slaat vernietigend toe: 200.000 hectare land overstroomt, 1836 mensen komen om, tienduizenden dieren verdrinken en 72.000 mensen raken dakloos. Het is een nationale ramp.

Langs de Hollandse IJssel kan maar net worden voorkomen dat de ramp nog veel erger uitpakt. Een beginnende dijkbreuk bij Nieuwerkerk aan den IJssel kan worden gedicht door een schip voor het gat te varen waardoor de dijk het houdt. Achter deze dijk wonen ruim een miljoen mensen in het laagste deel van Nederland, tot wel zeven meter onder zeeniveau.

Heel Nederland zamelt kleding en geld in, evacués worden gastvrij ontvangen en ook vanuit het buitenland komt hulp. Zo wordt een groot aantal houten noodwoningen geschonken voor gezinnen die dakloos zijn geworden. Het duurt tot eind 1953 voor alle doorgebroken dijken weer gedicht zijn.

De Deltawerken

Al voor 1940 waarschuwt waterstaatsingenieur Johan van Veen voor een rampzalige overstroming, maar er wordt nauwelijks naar hem geluisterd. De plannen voor kustversterking die er zijn, worden door de Tweede Wereldoorlog en de wederopbouw telkens uitgesteld. Eind januari 1953 levert Van Veen bij zijn baas zijn Deltaplan in. Een paar dagen later breken de dijken.

Na de ramp wordt snel een begin gemaakt met het uitvoeren van Van Veens plannen: een systeem van verschillende dammen en waterkeringen om Zuidwest-Nederland tegen hoogwater te beschermen. Er komt een stormvloedkering in de Hollandse IJssel. Alle zeegaten tussen de Zuid-Hollandse en Zeeuwse eilanden worden met dammen afgesloten, op de Westerschelde na. De zee- en rivierdijken worden versterkt. Het is een van de meest baanbrekende waterbouwkundige projecten ter wereld, met als meesterstuk de afsluitbare stormvloedkering in de Oosterschelde, geopend in 1986.

Dankzij dit enorme project is Zuidwest-Nederland stukken beter beschermd tegen overstromingen. Tegelijkertijd is de bereikbaarheid van de Zeeuwse eilanden verbeterd door nieuwe dammen en dijken – een stimulans voor de ontwikkeling van industrie en toerisme in deze provincie.

Ruimte voor de rivier

De ramp van 1953 maakt duidelijk hoe kwetsbaar grote delen van Nederland zijn voor wateroverlast en overstromingen. Inmiddels is duidelijk dat het gevaar van water niet alleen vanuit zee komt: ook rivieren kunnen overstromen. Klimaatverandering draagt ertoe bij dat de neerslag in Europa grilliger wordt en daarmee het waterpeil in de grote rivieren ook.

In 1993 en 1995 komt het water in Rijn, Waal en Maas gevaarlijk hoog te staan. In 1995 worden in het rivierengebied daarom 250.000 mensen en een miljoen dieren uit voorzorg geëvacueerd. Het gaat net goed. Maar in Limburg stromen de onbedijkte dorpen Borgharen en Itteren onder. Deze bijna-rampen zorgen voor een omslagpunt in het waterbeheer. Waar de rivieren vroeger steeds verder werden ingeklemd door dijken, krijgen ze begin deze eeuw op cruciale plekken meer ruimte.

De toekomst

Inmiddels is duidelijk dat de stijgende zeespiegel allang geen Nederlands probleem meer is, maar door de klimaatverandering een internationale uitdaging is geworden.

41. De televisie

De wereld op je scherm / vanaf 1948 / Tijdvak 10

Televisie brengt de wereld dichterbij. Vanaf 1948 promoot Philips televisietoestellen in Nederland en rond 1970 heeft vrijwel elk huishouden er een. De tv biedt ontspanning, maar sommige programma's maken ook veel discussie los.

Radio en verzuiling

Al in 1880 wordt er gewerkt aan de ontwikkeling van de televisie, maar het duurt nog zeventig jaar voor dat toestel in de huiskamer terechtkomt. De radio is er eerder: het eerste toestel waarmee mensen nieuws, muziek en vermaak direct hun woonkamer kunnen binnenhalen. Vanaf 1920 worden er in rap tempo radio-omroepen opgericht, zoals de AVRO, NCRV, KRO, VARA en VPRO. Nederland is verdeeld in groepen, de zogenaamde 'zuilen'. Elke zuil heeft een eigen politieke partij, een eigen vakbond, een eigen krant en nu ook een eigen radio-omroep. Met elkaar verdelen de omroepen de zendtijd en elk bepaalt zijn eigen aanbod, gericht op de eigen zuil. Het Nederlandse omroepbestel werkt daarmee anders dan bijvoorbeeld in het Verenigd Koninkrijk, waar de publieke omroep BBC de hele samenleving probeert te bedienen.

Eerste officiële uitzending

In Nederland is de firma Philips uit Eindhoven de drijvende kracht achter de invoering van de televisie. Philips start in 1948 met experimentele tv-uitzendingen die alleen in en rond Eindhoven te ontvangen zijn. In 1951 nemen de radio-omroepen het van Philips over. Samen richten ze de Nederlandse Televisie Stichting op. Op 2 oktober 1951 is de eerste officiële landelijke uitzending van de NTS, later omgedoopt in NOS.

De tijd dat je alleen keek naar programma's van je eigen groep duurt niet lang. Sommige programma's worden zo populair dat ook mensen uit andere zuilen er graag naar kijken. Voorbeelden van zuil-doorbrekende programma's zijn *Swiebertje* (NCRV, vanaf 1955) en *Pipo de Clown* (VARA, vanaf 1958). Ook de inzamelingsactie 'Open het Dorp' (AVRO) werkt verbindend. Dit programma, gepresenteerd door Mies Bouwman, wordt in 1962 tegelijk op radio en televisie uitgezonden en duurt 23 uur. Er wordt ruim twaalf miljoen gulden ingezameld voor een zorginstelling voor mindervaliden in Arnhem.

Kijken bij de burens

De eerste tv-toestellen van de jaren vijftig hebben een klein scherm met zwart-witbeeld en zijn erg duur. Er zijn in de beginperiode dan ook maar zo'n 500 Nederlanders die een tv in huis hebben. In de eerste jaren is het heel gebruikelijk om tv te gaan kijken bij burens of kennissen die al een toestel hebben. Het aantal verkochte televisies neemt in hoog tempo toe. Rond 1970 heeft vrijwel elk huisgezin een zwart-wittelevisie en sommigen hebben zelfs al een kleuren-tv.

Rond 1970 zit de gemiddelde Nederlander zo'n anderhalf uur per dag voor de tv. Critici vinden dat het kijkgedrag passiviteit en consumentisme in de hand werkt. Maar de verdedigers van het nieuwe medium wijzen op de gezelligheid die het in het gezin brengt en op de informatieve functie ervan.

Televisie speelt hoe dan ook een belangrijke rol in de meningsvorming over maatschappelijke onderwerpen. Omdat de keuze lang beperkt is (tot 1964 is er één kanaal, tot 1988 twee), kijken veel mensen naar dezelfde programma's. Vooral journaal, drama, amusement en sportwedstrijden worden veel bekeken. Met name programma's over omstreden onderwerpen zoals seks, emancipatie, jeugdcultuur, religie en het koningshuis roepen veel discussie op.

Internet

Met de introductie van kabeltelevisie, satelliet en internet is het televisieaanbod veel uitgebreider en internationaler geworden. De meeste mensen kijken nog veel meer uren naar een scherm dan in 1970, maar samen televisiekijken met het hele gezin gebeurt steeds minder, omdat iedereen met een smartphone of tablet de wereld op het eigen scherm kan ontvangen. De filosoof Marshall McLuhan voorspelde het al in 1959: de wereld is een dorp geworden, een 'global village'. Vooral dankzij televisie en internet.

42. Haven van Rotterdam

Poort naar de wereld / vanaf ca. 1880 / Tijdvak 10

In het Rotterdamse havengebied komen goederen uit de hele wereld Nederland binnen, om vervolgens doorgevoerd te worden naar het Europese achterland. De haven ligt in de delta van Rijn en Maas en is ook voor zeeschepen bereikbaar. Nederland leeft voor een groot deel van de handel en Rotterdam is het belangrijkste knooppunt.

Dam in de Rotte

Rotterdam groeit pas in de negentiende eeuw uit tot de belangrijkste havenstad van Nederland. De haven bestaat dan al eeuwen. Rond het jaar 1250 wordt in de monding van veenrivier de Rotte een dam gelegd. Bij die dam worden goederen overgeladen van rivierboten op kustscheepjes: het begin van de Rotterdamse haven. In de zestiende eeuw ontwikkelt Rotterdam zich tot een belangrijke vissershaven. Hoewel de stad later een graantje meepikt van de koloniale scheepvaart, wordt Rotterdam nooit het centrum van de koloniale handel: door verzanding is de haven vanuit zee te moeilijk bereikbaar. Bovendien zitten de belangrijkste financiers en ondernemers in Amsterdam.

In de tweede helft van de negentiende eeuw wordt de haven steeds verder uitgebreid, vooral om te kunnen profiteren van de opbloeiende industrie in het Duitse Ruhrgebied. Onder leiding van waterbouwkundig ingenieur Pieter Caland (1826-1902) worden de duinen bij Hoek van Holland doorgestoken en wordt er een nieuwe verbinding naar de haven gegraven. Door deze Nieuwe Waterweg is Rotterdam veel beter bereikbaar vanaf zee. In de haven zelf worden nieuwe havenbekkens aangelegd. Machines zoals stoomkranen maken lossen en laden efficiënter. Binnenvaartschepen, vrachtwagens en goederentreinen voeren producten sneller af en aan.

Wederopbouw en groei

Tijdens de Tweede Wereldoorlog raakt bijna de helft van de haven door bombardementen zwaar beschadigd. Bij de wederopbouw van Nederland heeft het herstel van de Rotterdamse haven topprioriteit. De haven groeit vervolgens snel, mede door de opbloei van de handel met Duitsland. In de jaren vijftig zijn al uitbreidingen nodig: de Eemhaven en de Botlek stammen uit deze periode. In 1962 wordt de Rotterdamse haven de grootste ter wereld. De Europoort komt in 1964 gereed en in 1966 wordt in Rotterdam de eerste zeecontainer gelost. In de grote stalen zeecontainers kunnen losse 'stukgoederen' eenvoudig en veilig vervoerd worden, wat grootschalig laden en lossen mogelijk maakt. Ook daarna blijft de haven groeien: de Eerste en Tweede Maasvlakte worden in 1973 en 2013 in gebruik genomen.

Nieuwe uitdagingen

Door de globalisering neemt het wereldwijde goederenverkeer toe. Dat betekent dat ook de concurrentie groeit: sinds 2004 is Rotterdam niet langer de grootste haven van de wereld. De Nederlandse overheid is er veel aan gelegen om Rotterdam concurrerend te houden, want de haven is een 'mainport', een belangrijk knooppunt in het buitenlandse handelsnetwerk. In 2007 wordt de Betuweroute geopend, een spoorlijn alleen bedoeld voor goederenvervoer tussen Rotterdam en Duitsland.

De ongeremde groei roept echter ook veel vragen en protesten op. Er zijn zorgen over de rol die de haven speelt in het doorsluizen van drugs, over veiligheidsrisico's en de invloed van het uitgestrekte havengebied op de natuurlijke omgeving. Het gaat niet langer alleen over de economische impact van de groei van de haven maar ook over de vraag hoe de haven toekomstbestendig kan worden gemaakt.

43. Marga Klompé

De verzorgingsstaat / 1912-1986 / Tijdvak 10

In 1967 heeft ze kans om de eerste vrouwelijke minister-president van Nederland te worden, maar ze denkt dat het land daar nog niet rijp voor is. Marga Klompé is een van de belangrijkste architecten van de verzorgingsstaat. De Algemene bijstandswet van 1965, die Nederlanders levensonderhoud garandeert, is van haar hand.

Eerste vrouwelijke minister

Marga Klompé wordt geboren in Arnhem, in een katholiek gezin dat het niet breed heeft. Vanwege haar talenten mag zij als enige van de vijf kinderen doorstuderen; ze promoveert in de wis- en natuurkunde. Tijdens de Tweede Wereldoorlog is ze koerierster voor het verzet. Als er in 1944 in Arnhem gevochten wordt, coördineert ze de medische en voedselhulp aan vele gevluchte burgers en is ze betrokken bij de evacuatie van de stad. Na de bevrijding helpt ze er het openbare leven weer op gang te brengen.

Direct na de oorlog wordt ze politiek actief. Ze stooft zich eraan dat haar partij, de Katholieke Volkspartij, geen vrouwelijke parlementariërs heeft. In 1948 wordt ze gekozen in de Tweede Kamer en in 1952 wordt ze de eerste vrouwelijke parlementariër voor de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal, de voorloper van de Europese Unie. In 1956 wordt ze de eerste vrouwelijke minister in de Nederlandse geschiedenis. Ze krijgt het departement Maatschappelijk Werk in het kabinet-Drees IV.

Verzorgingsstaat

In de kabinetten-Drees (1948-1958) komt een aantal belangrijke wetten tot stand. Iedereen vanaf 65 jaar krijgt een pensioen. Mede dankzij Tweede Kamerlid Corry Tendeloo wordt de regel van handelingsonbekwaamheid afgeschaft, waardoor getrouwde vrouwen voortaan zonder toestemming van hun man beslissingen mogen nemen over geldzaken, werk en de opvoeding van de kinderen. Veel uitbreidingen van de verzorgingsstaat krijgen in Nederland pas in de jaren zestig vorm – later dan de meeste andere West-Europese landen – als de welvaart toeneemt en de overheid meer geld kan besteden.

Klompé is een belangrijke aanjager van deze ontwikkeling. Nederlandse senioren leven vaak in ‘rusthuizen’ onder slechte omstandigheden. Onder Klompés leiding komt er een wet met strenge regels voor deze tehuizen. Ook voert ze in 1965 de Algemene bijstandswet (Abw) in. Mensen die niet goed in hun levensonderhoud kunnen voorzien, worden tot dan toe geholpen door maatschappelijke organisaties of familie. Maar als dat niet voldoende is moet de overheid inspringen, vindt Klompé. De Abw vult aan met een overheidsuitkering. Bijstand ontvangen is met deze wet geen liefdadigheid meer, maar een recht. Het wordt voor armere Nederlanders nu gemakkelijker om zelfstandig te leven.

Laatste jaren

Haar partij noemt haar als mogelijke minister-president als er in 1967 een nieuw kabinet moet komen. Daar bedankt ze voor. Het land is ‘nog niet rijp’ voor een vrouwelijke premier, denkt ze. Van 1967 tot 1971, in het kabinet-De Jong, is ze wel weer minister. In deze revolutionaire jaren treedt ze begripvol op tegenover activisten die snelle veranderingen in de samenleving willen zien. In 1971 wordt Marga Klompé als eerste vrouw minister van staat: een eretitel die het staatshoofd verleent aan voormalige politici die zich op bestuurlijk gebied buitengewoon verdienstelijk hebben gemaakt. Ze beëindigt daarmee haar politieke carrière en gaat zich volledig inzetten voor de Rooms-Katholieke Kerk. Ondanks een ernstige ziekte waar ze sinds de jaren tachtig aan lijdt, blijft ze zo veel mogelijk doorwerken, tot haar dood in 1986.

Erfenis

De basis van de verzorgingsstaat waaraan Marga Klompé meebouwt, blijft voortbestaan als onderdeel van het socialezekerheidsstelsel. Nederland begint, net als andere West-Europese landen, vanaf de jaren tachtig op de sociale voorzieningen te bezuinigen. Uiteindelijk is de Algemene bijstandswet vervangen. De overheid eist nu de actieve deelname van burgers aan arbeid of onderwijs voordat ze in aanmerking komen voor bijstand. Zo blijft de verzorgingsstaat in beweging.

44. De gastarbeiders

Nieuwe Nederlanders / vanaf 1945 / Tijdvak 10

De Nederlandse economie maakt in de jaren zestig overuren en de vraag naar arbeiders groeit enorm. Mensen uit Spanje, Portugal, Griekenland, voormalig Joegoslavië, Turkije en Marokko moeten het tekort aanvullen. Ze worden 'gastarbeiders' genoemd, want hun aanwezigheid zou tijdelijk zijn.

Economische groei

De uitstroom van Nederlanders in de jaren 1950 is de grootste in de Nederlandse geschiedenis. Zo'n 350.000 mensen emigreren met steun van de regering naar landen als Canada, Nieuw-Zeeland en Australië. Begin jaren zestig volgt er snelle economische groei en kan Nederland opeens alle arbeiders gebruiken. Dat geldt met name voor de industrie. Bedrijven als de Hoogovens en Philips richten hun blik daarom op het buitenland. Men is op zoek naar tijdelijke arbeiders, vandaar de naam 'gastarbeiders'.

In eerste instantie komen voornamelijk Italiaanse, Spaanse, Griekse en Joegoslavische arbeiders naar Nederland, onder wie ook vrouwen. Na een wervingsovereenkomst met Turkije in 1964 volgen Turkse arbeiders, vijf jaar later Marokkaanse arbeiders. In sommige gevallen haalt een 'keuringscommissie' van de Nederlandse overheid arbeiders op in Marokko. De meerderheid van de migranten woont en werkt in de industriële centra, zoals de Rotterdamse haven en de textielregio in het oosten van het land. Ze verrichten vaak zware arbeid, maken veel uren en leven in eenvoudige omstandigheden.

Van tijdelijk naar permanent

In de beginjaren worden de nieuwe arbeidskrachten met open armen ontvangen. Maar na een tijd laat de lokale bevolking soms duidelijk merken niet blij te zijn met hun aanwezigheid. De regering laat ze niet inburgeren: het idee is dat de arbeiders hier tijdelijk zijn. In de praktijk loopt het anders. Werkgevers blijven de contracten verlengen totdat in de jaren zeventig, met de teruggang van de industrieën, de arbeiders overbodig worden verklaard. De werving van gastarbeiders wordt officieel gestopt. In de jaren tachtig worden de gevolgen van de krimpende wereldeconomie juist door deze groepen gevoeld. Veel arbeiders blijven in Nederland, zeker nadat de wet op de gezinshereniging (1974) de mogelijkheid biedt om hun familie over te laten komen.

Vanaf de jaren tachtig werkt de Nederlandse regering aan een integratiebeleid dat tot de dag van vandaag voortduurt. Moeten nieuwkomers zich aanpassen en helemaal opgaan in de meerderheidscultuur, of kan er sprake zijn van integratie met behoud van eigen identiteit? Of is integratie een mix van deze twee?

De multiculturele maatschappij

Nederland is met de komst van deze grote groep arbeiders weer een immigratieland geworden. Behalve de toestroom van gastarbeiders verleent Nederland, net als veel andere Europese landen, asiel aan politieke vluchtelingen. Migrant uit Suriname en de Antillen vestigen zich ook in Nederland. Binnen de Europese Unie heft Nederland zijn grenzen op, wat leidt tot goedkope arbeidskrachten uit Oost-Europa.

De verschillende migratiestromen zorgen voor een heftig politiek debat over de relatie tussen samenleving, cultuur en godsdienst. De terroristische aanslagen van 11 september 2001 in Amerika zetten dit gesprek op scherp. Vooral de plaats van de islam in de Nederlandse samenleving leidt tot debat. Steeds keert daarbij de vraag terug wat 'Nederlanderschap' eigenlijk inhoudt, en in hoeverre Nederland openstaat voor nieuwkomers.

Los van de maatschappelijke discussie vindt er onder migrantenkinderen een versneld proces van individualisering plaats. Ze zijn in alle lagen van de samenleving te vinden. Toch belemmeren de lage sociaal-economische omstandigheden veel migranten in een geslaagde doorstroming in de maatschappij en ervaren ze vaak discriminatie bij participeren op de arbeidsmarkt.

Kinderen van gastarbeiders onderzoeken de invloed van de migratie van hun ouders op hun leven. In 2018 wint Murat Isik de Libris Literatuurprijs met zijn roman *Wees onzichtbaar*, waarin hij het migratieverhaal van zijn Turkse familie in Amsterdam Zuidoost vertelt. Zo'n oorsprongsverhaal geeft deze generatie het gevoel erbij te horen en zorgt voor verbinding.

45. Annie M.G. Schmidt

Lekker stout in een keurig land / 1911-1995 / Tijdvak 10

'Doe nooit wat je moeder zegt, dan komt het allemaal terecht', zei Annie M.G. Schmidt. Gewoon zeggen wat je te zeggen hebt, niet moeilijk doen, ingaan tegen onlogische regels en tegendraadse humor zijn de geheimen van haar schrijverschap.

Werk

Annie M.G. Schmidt wordt in 1911 geboren als domineesdochter op Zuid-Beveland. Ze is een vroegwijs kind dat met verbazing naar de wereld om zich heen kijkt. Op haar veertiende schrijft ze haar eerste versje. Na de Tweede Wereldoorlog krijgt ze een baan bij de Amsterdamse krant *Het Parool*, waar ze illustrator Fiep Westendorp leert kennen. Met haar maakt ze van 1952 tot 1957 verhaaltjes over Jip en Janneke, waarvan er elke dag een in de krant verschijnt. Dit is het begin van een levenslange samenwerking, waaruit onder meer *Pluk van de Petteflet* en *Otje* zijn voortgekomen.

Schmidt schrijft van alles: columns, versjes, gedichten, kinderverhalen, maar ook reportages en stripverhalen. Zij verzint figuren die zeggen wat ze vinden en hun eigen weg zoeken. De personages hebben allerlei vriendjes, vaak kinderen zoals zij er zelf een had willen zijn. Met 'Zebra Flopje' die een ander hansopje wil dan die eeuwige streepjes, en koningen die ander voedsel willen dan hun wordt voorgezet, verzet zij zich tegen regels, taboes en normen.

Vertolker van de tijdgeest

Annie M.G. Schmidt heeft in de jaren vijftig veel succes met de radioserie *In Holland staat een huis*. Het hoorspel draait om het huishouden van de familie Doorsnee en geeft een humoristisch beeld van het dagelijkse leven van na de oorlog. De serie spreekt een breed publiek aan en wordt heel populair – een bijzonder gegeven in het sterk verzuilde Nederland.

In haar werk zijn gebeurtenissen en frustraties uit haar eigen leven terug te vinden, zoals de eenzaamheid tijdens haar jeugd en mislukte liefdes, maar ook taboeonderwerpen zoals de verhouding met een getrouwde man en abortus. Ze schrijft cabarettteksten en baanbrekende musicals, zoals *Heerlijk duurt het langst* en *Foxtrot*, die gaan over de vrijheid van vrouwen en homoseksuelen.

Met haar eigenwijze teksten is Annie M.G. Schmidt een uiterst invloedrijke en tegelijk vriendelijke criticus van het brave, burgerlijke en verzuilde Nederland. Zelf ontkomt ze ook niet aan kritiek. Tijdens de tweede feministische golf in de jaren zeventig vinden feministen Jip en Janneke te rolbevestigend en ouderwets. In de Verenigde Staten stuiten Jip en Janneke op weer heel andere bezwaren: het staat Amerikaanse uitgeverij tegen dat het tweetal in de illustraties helemaal zwart is afgebeeld.

Kinderliteratuur

Het werk van Schmidt past in een rijke traditie van Nederlandse kinderliteratuur. Die begint met veel brave hendriken, zoals in het gedicht 'Jantje zag eens pruimen hangen' (1778) van Hiëronymus van Alphen. Vanaf het einde van de negentiende eeuw komt er ruimte voor kinderen die stout mogen zijn. Bekende voorbeelden zijn *Dik Trom* (1891) van Johannes Kieviet en *Pietje Bell* (1914) van Chris van Abcoude. Pas na de Tweede Wereldoorlog komen er ook stoute meisjes in kinderboeken voor, gestimuleerd door *Pippi Langkous* (1945) van de Zweedse schrijfster Astrid Lindgren.

Schmidt volgt dat spoor, bijvoorbeeld in *Floddertje*. In haar verhalen hebben tegendraadse kinderen vaak een centrale rol en dat maakt ze zowel bij kinderen als volwassenen razend populair. Alleen al van *Jip en Janneke* worden miljoenen exemplaren verkocht, en haar werk is over heel de wereld vertaald. Ze ontvangt veel prijzen, waaronder de Zilveren en Gouden Griffel. Het geheim van haar succes? 'De leeftijd die ik zelf altijd gehouden heb, is acht. En ik schrijf toch eigenlijk voor mezelf. Ik denk dat dat het hele punt is. Ik ben acht.'

46. Kolen en gas

Het energievraagstuk / 1974-2022? / Tijdvak 10

Op 31 december 1974 sluiten de Limburgse mijnen definitief. De laatste wagon met kolen rijdt de mijn Oranje-Nassau I bij Heerlen uit, de allerlaatste lift met mijnwerkers komt omhoog. Nederland vestigt zijn hoop op een andere energiebron: gas.

Steenkool

Hoe verwarm ik mijn huis en mijn eten? Duizenden jaren lang zijn hout en turf in de Lage Landen de meest gebruikte brandstoffen. Pas in de negentiende eeuw worden ze verdrongen door steenkool. Deze fossiele brandstof is in grote hoeveelheden te delven en goedkoper te produceren. Steenkool is bovendien de brandstof voor de industrialisatie: stoommachines draaien erop en treinen komen erdoor in beweging.

Steenkoolwinning brengt vanaf 1900 nieuwe werkgelegenheid naar Nederland, vooral in Limburg, waar twaalf mijnen worden geopend. Decennialang is de mijnbouw een betrouwbare bron van werkgelegenheid. Deze trekt migranten en arbeiders uit allerlei streken, tot aan de Middellandse Zee toe. Steden als Heerlen en Sittard groeien uit tot welvarende en moderne steden en zijn trots op hun nieuwe voorzieningen, zoals ziekenhuizen en scholen.

Sluiten van de mijnen

Maar dan verandert het energielandschap. Onder het land van boer Boon in Slochteren wordt in 1959 een reusachtige voorraad gas gevonden. Dat gas kan gemakkelijk worden opgepompt, en komt uiteindelijk via een leidingnetwerk terecht in vrijwel elk huis, waar het als brandstof dient voor gaskachels en -fornuizen. Voor de industrie blijft steenkool nog wel van belang, maar in het buitenland is dat veel gemakkelijker en goedkoper te winnen. Daarom kondigt de regering in 1965 aan de kolenproductie geleidelijk af te gaan bouwen.

Voor het personeel dat ontslagen wordt, moet nieuw werk worden gezocht. Het gaat om 45.000 arbeidsplaatsen, nog los van de tienduizenden banen die bij toeleveringsbedrijven zullen verdwijnen. Ondanks de overheidsplannen om de werkgelegenheid op peil te houden, wordt de Limburgse mijnstreek vanaf 1975 getroffen door een langdurige economische recessie en sociale achteruitgang. Bovendien veroorzaken de verlaten mijnen nieuwe problemen: het grondwater stijgt langzaam in de sterk vervuilde mijnen waardoor het verontreinigd raakt. Daarnaast tast het grondwater de voormalige mijngangen aan, waardoor er plotseling een mijnverzakking kan ontstaan, een onderaardse holte die instortingsgevaar veroorzaakt. In 2011 verzakt een deel van een winkelcentrum in Heerlen door zo'n zinkgat.

Aardgaswinning

Inmiddels gaat ook de grootschalige aardgaswinning gepaard met aanzienlijke problemen. In Groningen treden verzakkingen in de ondergrond op, waardoor regelmatig aardbevingen ontstaan. De laatste jaren nemen de bevingen in sterkte toe en hebben ze ernstige schade aan woningen en andere gebouwen tot gevolg. Dat zorgt voor onrust onder de Groningers, die verschillende protesten tegen de aardgaswinning organiseren. De overheid wil de gaskraan in 2022 helemaal dichtdraaien.

Nieuwe energiebronnen

De neveneffecten en gevolgen van het gebruik van fossiele brandstoffen – vervuiling, aardbevingen maar ook temperatuurstijging door CO₂-uitstoot – zullen nog jaren aandacht vergen. Zowel de Europese Unie als de Verenigde Naties hebben afspraken gemaakt over maatregelen om deze gevolgen te beperken. Overschakelen op nieuwe, duurzame vormen van energie, zoals wind-, waterstof- en zonne-energie, kan daaraan een bijdrage leveren. Hoe deze energietransitie kan worden aangepakt, is een van de belangrijkste vraagstukken van deze tijd.

47. Het Caribisch gebied

Ver weg en toch verbonden / 1975-2010 / Tijdvak 10

De eilanden die tot 2010 de Nederlandse Antillen vormen, zijn in de zeventiende eeuw door Nederland veroverd. Nog altijd maken ze deel uit van het Koninkrijk der Nederlanden. De banden tussen deze eilanden en Nederland zijn hecht, maar de relatie kent ook spanningen.

Kolonisatie

De zes eilanden zijn allemaal tussen 1631 en 1648 door Nederland veroverd. De Bovenwindse Eilanden – Saba, Sint Eustatius en Sint Maarten – liggen bijna duizend kilometer noordelijker dan de Benedenwindse Eilanden – Aruba, Bonaire en Curaçao. Samen met Suriname vormen zij wat Nederlanders ‘de West’ noemden. Het zijn in die tijd koloniale bezittingen in het westelijk halfrond, waar de samenleving tot in de negentiende eeuw wordt bepaald door slavernij. Eerst dienen ze als militaire steunpunten, handelsposten en plantagekolonies. Later worden de olie-industrie en het toerisme belangrijk.

Dekolonisatie

De relatie tussen Nederland en deze kolonies is in de tweede helft van de twintigste eeuw ingrijpend veranderd. In de Tweede Wereldoorlog worden Suriname en de zes eilanden niet bezet door Duitsland. Na de oorlog krijgen zij als zogeheten ‘overzeese gebiedsdelen’ regionale autonomie en algemeen kiesrecht. De nieuwe verhoudingen worden in 1954 vastgelegd in het Statuut voor het Koninkrijk der Nederlanden. Dit is een soort grondwet voor een trans-Atlantisch koninkrijk met autonome rijksdelen.

Net zoals in andere voormalige kolonies groeit echter het verzet tegen de koloniale machtsstructuren. Inwoners zijn ontevreden over het overwicht van Nederlandse bedrijven op de Curaçaose economie terwijl op het eiland veel mensen in armoede leven. Dit leidt in 1969 tot stakingen, die uitmonden in een grote volksofstand. De inzet van driehonderd Nederlandse mariniers om de orde te herstellen, wekt een beeld op van een onderdrukkende koloniale macht. Om verdere confrontaties te voorkomen wil Den Haag van ‘de West’ af.

De zoektocht naar een evenwicht tussen enerzijds onafhankelijkheid en anderzijds het behoud van het oude verband leidt tot een ingewikkeld dekolonisatieproces. De onafhankelijkheid van Suriname in 1975 wordt bijvoorbeeld door een groot deel van de bevolking niet gesteund. Zo’n 300.000 Surinamers komen in de jaren zeventig naar Nederland. De Nederlandse Antillen, zoals de bestuurlijke eenheid van de zes eilanden heet, willen geen onafhankelijkheid en daar blijft het Statuut van 1954 voorlopig van kracht.

Zelfstandig

Elk eiland heeft zijn eigen cultuur en eigen belangen. Aruba, dat economisch welvarend is, voelt zich al decennialang benadeeld door het politieke overwicht van Curaçao. In 1986 krijgt Aruba een zogeheten ‘status aparte’ en sinds 1996 is het een zelfstandig land in het Koninkrijk. Het zoeken naar nieuwe bestuursvormen voor de Nederlandse Antillen is echter nog niet ten einde; elk eiland besluit op den duur dat een aparte relatie met Nederland beter is. Op 10 oktober 2010 wordt het Statuut aangepast en houden de Nederlandse Antillen officieel op te bestaan. Curaçao en Sint Maarten zijn nu ook zelfstandige landen binnen het Koninkrijk der Nederlanden. Ze zijn verantwoordelijk voor hun eigen landsbestuur en wetgeving. De kleinere eilanden – Bonaire, Sint Eustatius en Saba – worden bijzondere gemeenten van Nederland. Op deze zogenoemde BES-eilanden geldt de Nederlandse wetgeving, maar ze zijn geen onderdeel van de Europese Unie en hebben de Amerikaanse dollar als munt.

De Nederlandse regering – die nog altijd de eindregie heeft – maakt zich zorgen over financiële problemen in het Caribisch gebied. De eilanden ergeren zich op hun beurt aan de slechte voorzieningen en de Haagse bemoeienis. Desondanks heeft Nederland door de lange gezamenlijke geschiedenis en de vele familiebanden sterke banden met deze eilanden. Ruim 160.000 Antillianen wonen in Nederland en een groeiend aantal Nederlanders vestigt zich op de eilanden. Nederland en het Caribisch gebied blijven streven naar betere onderlinge samenwerking.

48. Srebrenica

Verantwoordelijk voor vrede / 1995 / Tijdvak 10

Terwijl Nederlandse militairen de Bosnische enclave Srebrenica moeten veiligstellen, vallen Servische troepen binnen en vermoorden bijna alle mannen. Het wordt het ergste bloedbad in de naoorlogse Europese geschiedenis. Het aandeel in deze gebeurtenis brengt Nederland in grote verlegenheid en leidt tot een andere manier van deelnemen aan buitenlandse vredesmissies.

Vredesmissies

Het Nederlandse leger heeft vanaf het begin meegedaan aan vredesoperaties van de Verenigde Naties. Nederlandse soldaten maken daarmee deel uit van ruim een miljoen uitgezonden militairen uit zo'n 120 landen. De troepen zien namens de VN toe op naleving van vredesakkoorden in verschillende gebieden. De eerste missie gaat van start in 1948, in Israël. Een van de terugkerende problemen bij deze operaties is het zogenoemde mandaat: als vredestroepen mogen VN-soldaten alleen geweld voor zelfverdediging gebruiken. Ze krijgen weinig militaire ruimte om burgers te verdedigen en te beschermen.

Met het uiteenvallen van de republiek Joegoslavië breekt in 1991 een burgeroorlog uit tussen verschillende deelstaten. Het streven naar onafhankelijkheid gaat in een aantal staten gepaard met veel geweld. In een van hen, Bosnië-Herzegovina, is de strijd tussen verschillende bevolkingsgroepen bijzonder heftig. In 1993 roept de Veiligheidsraad in Resolutie 819 de plaats Srebrenica uit tot 'veilig gebied', een zogenoemde enclave. Servische Bosniërs mogen deze stad van de VN niet meer beschieten of belegeren. In deze enclave houden veel Bosniakken (Bosnische moslims) zich schuil. De VN stelt een vredesmacht in die Resolutie 819 in Srebrenica moet handhaven. In 1994 gaat een bataljon Nederlandse troepen, Dutchbat III, naar Srebrenica om deze opdracht op zich te nemen.

Genocide

Dutchbat is lichtbewapend en heeft maar weinig middelen om de vrede rondom Srebrenica te handhaven. In het voorjaar van 1995 beginnen de Servische Bosniërs de bevoorrading van Dutchbat te blokkeren, waardoor hun positie verder verzwakt. Op 6 juli 1995 trekken de troepen van de Bosnisch-Servische generaal Ratko Mladić richting Srebrenica. Zonder veel tegenstand trekken de aanvallers de veilige plaats voor Bosniakken zes dagen later binnen. Veel Bosniak-mannen en -jongens proberen tevergeefs te vluchten.

De Serviërs voeren de achtergebleven mannen en jongens af in bussen, nadat ze hen eerst met hulp van de Nederlandse militairen van de vrouwen en kinderen hebben gescheiden. Ze worden samengevoegd met een andere groep gevangene vluchtelingen en niet veel later worden bijna al deze Bosniakken door de Serviërs geëxecuteerd. Het is de grootste massamoord in Europa sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog. In totaal staan er 8372 namen op het herinneringsmonument bij het nabijgelegen Potočari.

Verantwoordelijkheid

Als in Nederland doordringt welke ramp zich heeft voltrokken, rijst de vraag of de Nederlandse soldaten meer hadden kunnen doen om de enclave te beschermen tegen de Serviërs. Nederlanders vragen zich af of hun land moreel heeft gefaald. Er volgt een grondig onderzoek van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD), dat zes jaar duurt. Het onderzoek wijst onder meer op onduidelijkheid van de VN-opdracht en de onmogelijkheid om die uit te voeren. Als in 2002 het NIOD-rapport verschijnt, neemt premier Wim Kok de politieke verantwoordelijkheid voor de ramp in Srebrenica en treedt af. De Nederlandse regering krijgt meer oog voor de complexiteit van vredesmissies. Voortaan worden alleen nog maar soldaten gestuurd die voldoende bewapend zijn, zoals bij de Nederlandse missies naar Irak en Afghanistan.

De leiders van de Bosnische Serviërs, Radovan Karadžić en Ratko Mladić, worden in respectievelijk 2017 en 2019 veroordeeld door het Joegoslaviëtribunaal voor hun aandeel in de moorden. Nabestaanden spannen nog steeds rechtszaken aan omdat ze vinden dat hun vragen rond verantwoordelijkheid en schuld beantwoord moeten worden. Srebrenica blijft een open wond.

49. Europa

Samenwerken voor een vreedzaam Europa / vanaf 1945 / Tijdvak 10

Geen nieuwe oorlog meer die Europa verscheurt. Dat is de belangrijkste drijfveer voor een samenwerking die uiteindelijk leidt tot de Europese Unie (EU). Een grote meerderheid van de Nederlanders steunt het lidmaatschap van de EU. Anderen vragen zich af: hoever moet deze samenwerking gaan?

Europese samenwerking

Na de Tweede Wereldoorlog zoeken Europese leiders naar manieren om een nieuwe oorlog te voorkomen. Verschillende politici bepleiten Europese samenwerking en integratie. Er wordt een start gemaakt met samenwerking op het gebied van strategische grondstoffen die nodig zijn om wapens mee te kunnen maken. Frankrijk, Duitsland, Italië, België, Nederland en Luxemburg tekenen in 1951 het Verdrag van Parijs en richten daarmee de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS) op. Het verdrag bepaalt dat de ondertekenaars de productie van kolen en staal niet meer nationaal regelen, maar overdragen aan de EGKS.

In 1957 ondertekenen de zes leden het Verdrag van Rome. Daarmee wordt de Europese Economische Gemeenschap (EEG) opgericht: een douane-unie van de zes landen die vrije handel in alle producten garandeert. Al gauw begint de EEG een gemeenschappelijk landbouwbeleid. Het wordt ontworpen door de Nederlandse politicus Sicco Mansholt (1908-1995) om de voedselvoorziening veilig te stellen en de inkomens van boeren door subsidies te verbeteren. De Europese samenwerking wordt steeds intensiever en zal in de jaren die volgen niet alleen over economie gaan, maar ook over cultuur, onderwijs en milieu.

De Europese Unie

Begin jaren negentig is de Nederlandse regering groot voorstander van verdere integratie van Europa. Niet alle lidstaten zijn hierover even enthousiast. Tijdens het Nederlandse voorzitterschap van de Raad van Europese Gemeenschappen wordt met de ondertekening van het Verdrag van Maastricht in 1992 de Europese Unie (EU) opgericht. De lidstaten willen op het terrein van veiligheid en justitie intensiever samenwerken. En er wordt besloten om een gemeenschappelijke munt, de euro, in te voeren.

Voor een doorvoerland als Nederland is het lidmaatschap van een groot Europees vrijhandelsgebied van enorm economisch belang. Ook andere landen zien de voordelen en het aantal lidstaten van EEG en EU groeit van 6 in 1972 tot 28 in 2013.

De EU heeft grote invloed op het leven van haar inwoners. Ze kunnen gemakkelijker emigreren en reizen binnen de Unie en goederen kunnen zonder grenscontroles overall binnen de EU vervoerd worden. Regelgeving tussen landen wordt afgestemd, waardoor de EU steeds vaker bepaalt wat de nationale overheden van de lidstaten wel en niet mogen doen. Zo zorgt de Nederlandse EU-commissaris Neelie Kroes ervoor dat telecomproviders consumenten niet meer met hoge kosten opzadelen als ze over de grens bellen.

Kritiek

De bemoeienis vanuit 'Brussel' wekt regelmatig irritatie. De meeste Europeanen zien zichzelf in eerste instantie als burgers van hun eigen nationale staten. Bij sommige inwoners van de Unie ontstaat het gevoel dat ze de regie kwijtraken aan Europa. Ze verzetten zich tegen verdere integratie; zo wijzen in 2005 de Fransen en de Nederlanders middels referenda een voorgestelde Europese 'grondwet' af. De eurocrisis die in 2009 uitbreekt zet het vertrouwen in de EU verder onder druk. Ook het vraagstuk in welke mate lidstaten vluchtelingen moeten opnemen leidt tot diepe verdeeldheid. De Britten stemmen in 2016 voor de 'brexit': het uittreden uit de EU. Na een moeizaam proces van politieke onderhandelingen wordt het vertrek in 2020 definitief. Ondanks deze ontwikkelingen is in de meeste van de overgebleven 27 lidstaten de steun voor de EU groot, ook in Nederland. De EU wordt als belangrijk, zelfs onmisbaar, ervaren. Maar over de manier waarop de Europese samenwerking in de toekomst het beste vorm kan krijgen, lopen de meningen sterk uiteen.

50. Het Oranjegevoel

Sport verbindt / vanaf 1974 / Tijdvak 10

Als Nederlandse sporters, individueel of in teamverband, uitblinken op het hoogste niveau, komt het Oranjegevoel naar boven: straten worden oranje versierd en mensen trekken soms de vreemdste oranje uitdossingen aan. De Nederlandse leeuw, van oudsher het symbool van kracht, is overal te zien.

Geschiedenis

'Oranje' is van eind zestiende tot eind achttiende eeuw een politiek symbool dat geassocieerd wordt met de orangisten: aanhangers van de stadhouders uit het Huis van Oranje. De kleur raakt verbonden met de identiteit van de Nederlandse natie. Tijdens periodes van buitenlandse heerschappij, zoals de napoleontische jaren en de Tweede Wereldoorlog, staat oranje voor verzet tegen de vreemde overheersing.

De afgelopen jaren speelt het Oranjegevoel vooral een niet-politieke, verbindende rol. Het sluit aan bij een verlangen naar saamhorigheid dat groeit in een samenleving waarin verschillen tussen mensen en groepen steeds groter lijken te worden. Het komt bijvoorbeeld tot uiting op Koninginnedag (sinds 2013 Koningsdag), een nationale feestdag die eind negentiende eeuw voor het eerst gevierd wordt. Maar ook in tijden van onzekerheid en crisis kan 'Oranje' mensen houvast bieden en het gevoel geven dat ze met elkaar verbonden zijn.

Sportheldinnen en -helden

De afgelopen decennia wordt het Oranjegevoel vooral gewekt wanneer Nederlandse sporters deelnemen aan belangrijke internationale wedstrijden of toernooien. Individueel of in teamverband vertegenwoordigen ze hun land; de toeschouwers zien tijdens de wedstrijden Nederland in actie komen, concreet gemaakt door de sporter of het team. Dat roept een gevoel van nationale saamhorigheid op. De schaatssport loopt daarin regelmatig voorop. Een evenement als de Friese Elfstedentocht, voor het eerst gereden in 1909, combineert groepsgevoel met individuele topprestaties. En ook de eerste oranjegekleurde tribunes en oranje mutsjes zijn halverwege de jaren zestig te vinden in de schaatssport.

De Nederlandse sportgeschiedenis kent veel sportheldinnen en -helden. Enkelen van hen danken hun roem niet alleen aan sportieve prestaties, maar ook aan een bredere maatschappelijk-culturele invloed. Neem Fanny Blankers-Koen (1918-2004), die als atlete een legendarische status verwerft wanneer ze tijdens de Olympische Spelen van 1948 vier gouden medailles wint. Daarmee kan ze wereldwijd als rolmodel voor sportende vrouwen fungeren, omdat ze laat zien dat vrouwen volwaardig kunnen meedoen. Ook voetballer Johan Cruyff (1947-2016), die met zijn buitengewone talent furore maakt bij clubs als Ajax en FC Barcelona, wordt wereldberoemd. Zijn bekendheid groeit door zijn persoonlijkheid: hij is recht voor zijn raap en verrijkt de Nederlandse taal met cruijffiaanse uitspraken als 'elk nadeel heb z'n voordeel'.

Voetbal

Hoewel het Oranjegevoel zich uitstrekt tot vrijwel alle sporten, is voetbal nog altijd de populairste sport in Nederland. Geen wonder dus dat er vooral tijdens internationale voetbalkampioenschappen sprake kan zijn van een ware Oranjegekte. In 1974 neemt het Oranjegevoel in het voetbal massale vormen aan. Het Nederlands elftal staat in de WK-finale, maar loopt de wereldtitel net mis doordat het van Duitsland verliest. Dat wordt goedge maakt met een Europese titel op het EK van 1988. Het Oranje-elftal van 1998 op het WK in Frankrijk is een veelkleurig elftal dat de multiculturaliteit van Nederland laat zien. In de zomer van 2017 winnen de Nederlandse vrouwen het Europees Kampioenschap voetbal. Maar liefst 4,1 miljoen kijkers stemmen in Nederland af op de finale en de Leeuwinnen krijgen een grootse huldiging in Utrecht. Deze overwinning betekent de definitieve doorbraak van het vrouwenvoetbal in Nederland. Zo weerspiegelt Oranje door de jaren heen de sportieve en maatschappelijke veranderingen in de Nederlandse polder.

Bijlage 1
Opdrachtbrief [in facsimile]

Bijlage 2

Samenstelling commissie en werkwijze

prof. dr. J.C. Kennedy, voorzitter

James Kennedy (1963) is sinds 2015 decaan van het University College Utrecht en hoogleraar Moderne Nederlandse geschiedenis aan de Universiteit Utrecht. Voorheen was hij onder meer hoogleraar Nederlandse geschiedenis aan de Vrije Universiteit en de Universiteit van Amsterdam. Hij is auteur van de *Beknopte geschiedenis van Nederland*.

A. Benali

Abdelkader Benali (1975) is schrijver en performer. In 1997 won hij de Geertjan Lubberhuizenprijs voor zijn debuut *Bruiloft aan Zee*, in 2003 de Libris Literatuurprijs voor *De Langverwachte* en in 2009 de E. du Perronprijs voor *De stem van mijn moeder*. In 2011-2012 interviewde hij Nederlandse schrijvers in het tv-programma 'Benali Boekt'. Benali ontving in 2020 de Gouden Ganzenvaar voor zijn bijdrage aan de Nederlandse literatuur in de breedste zin van het woord.

dr. K.J. Fatah-Black

Karwan Fatah-Black (1981) is expert op het gebied van vroegmoderne globalisering en het Atlantische slavernijverleden en is verbonden aan de Universiteit Leiden. Recent werkte hij mee aan *De Wereldgeschiedenis van Nederland* en publiceerde hij boeken over slavernij en koloniaal bestuur.

K. Goudsmit MA

Kayleigh Goudsmit (1990) is communicatiemedewerker bij het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies. Ze behaalde haar BA Geschiedenis aan de Vrije Universiteit Amsterdam en haar MA Boekwetenschap en Handschriftenkunde aan de Universiteit van Amsterdam. In 2017 werd ze verkozen tot Jonge Historicus van het Jaar. In 2018 verscheen haar boek *Gezocht: Historicus*, over historici op de arbeidsmarkt.

dr. M.J. de Groot-Reuvekamp

Marjan de Groot-Reuvekamp (1955) is docent bij Fontys Hogeschool voor Kind en Educatie in 's-Hertogenbosch en Eindhoven. Zij doceert daar vakdidactiek geschiedenis bij de pabo en begeleidt (afstudeer)onderzoek in de bachelor- en masteropleiding. Ze was lid van de schrijfgroep voor de herziening Kennisbasis geschiedenis voor de pabo en ze was actief als bestuurslid voor de VGN en EUROCLIO. Ze beheert de website www.historischtijdsbesef.nl. Ze promoveerde op een onderzoek naar het bevorderen van historisch tijdsbesef bij leerlingen in het basisonderwijs.

prof. dr. L.E. Jensen

Lotte Jensen (1972) is hoogleraar Nederlandse literatuur- en cultuurgeschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Ze publiceert over Nederlandse identiteitsvorming, nationalisme en historische Nederlandse letterkunde. Momenteel leidt ze een groot onderzoeksproject (NWO-Vici) over de verwerking van rampen in Nederland door de eeuwen heen (www.dealingwithdisasters.nl). In april 2020 werd zij verkozen tot lid van de KNAW. Voor een overzicht van haar werk en publicaties: www.lottejensen.nl.

dr. H.G. Slings

Hubert Slings (1967) is lid van de wetenschappelijke staf van het Nederlands Openluchtmuseum in Arnhem. Hij is daar verantwoordelijk voor het beheer van de canonwebsite en betrokken bij de Canontentoonstelling en het netwerk van Canonmusea. Hij was secretaris van de commissie-Van Oostrom (2005-2007) die de Canon van Nederland samenstelde en is sindsdien directeur van

stichting entoen.nu. Hij is opgeleid als historisch letterkundige en promoveerde op een onderzoek naar Middelnederlandse literatuur in het voortgezet onderwijs.

dr. J.I.G.M. Tuithof

Hanneke Tuithof (1967) is vakdidacticus geschiedenis bij de Universiteit Utrecht en lector didactiek van de gammavakken bij Fontys Hogeschool in Tilburg. Zij leidt docenten op, geeft nascholing en begeleidt onderzoek van docentenopleiders en studenten. In 2017 promoveerde ze op een onderzoek naar de vakdidactische kennisontwikkeling van geschiedenisdocenten. Ze doet nu onderzoek naar de didactiek van de gammavakken. Ze was voorzitter van de commissie die de omschrijving voor het geschiedenisexamen havo/vwo vanaf 2021 heeft opgesteld. Ze is adviseur van het Ontwikkelteam Mens- en Maatschappijvakken in Curriculum.nu. Aan de UU is ze opgeleid als historica en daarna werd ze geschiedenisdocent in het voortgezet onderwijs.

D. Smit MA, ambtelijk secretaris

Dennis Smit (1984) studeerde Italiaanse taal- en letterkunde en is sinds 2011 werkzaam als secretaris van het sectorplan Duurzame Geesteswetenschappen. Daarnaast is hij actief als vertaler, onder meer voor Europese instellingen, en als docent in het volwassenenonderwijs.

Werkwijze

Op 3 juli 2019 vond de openbare aftrap van de werkzaamheden plaats en werd de commissie geïnstalleerd. Vervolgens heeft de commissie – met uitzondering van augustus – maandelijks plenair vergaderd, de laatste keren via een videoverbinding vanwege de Corona-maatregelen. Tussendoor hebben de leden zich in werkgroepen gebogen over onder andere de hoofdlijnen en de samenstelling van het vensterpalet. Zij hadden toegang tot een besloten online-omgeving waar vergaderstukken en publieks- en mediareacties werden gedeeld. Verder volgde de commissie relevante debatten over historische onderwerpen en de voortgang van Curriculum.nu.

De commissieleden hebben de meeste verzoeken om publieksoptredens afgewezen. James Kennedy gaf interviews aan verschillende kranten en tijdens History in concert en schoof een enkele keer aan bij radioprogramma's. In februari 2020 gaf Hubert Slings een algemene stand van zaken op de conferentie van het Canonnetwerk.

Onze werkzaamheden zijn gevolgd door het Nederlands Openluchtmuseum, dat in een wisseltentoonstelling inzicht wil bieden in het herijkingsproces. Hiertoe zijn de leden geïnterviewd, bijvoorbeeld over de vraag waarom zij hebben toegezegd om zitting te nemen in de commissie en hoe zij hun rol daarin zien.

In februari 2020 besprak de commissie een beknopte tussenrapportage over de voortgang en de resterende werkzaamheden met de minister. Met wederzijds goedvinden bood de commissie geen inzicht in de geselecteerde vensters. Op dat moment kregen we ook desgevraagd uitstel van het moment van rapportage, omdat bleek dat er meer tijd nodig was dan voorzien om ons werk te voltooien.

Toen er eenmaal duidelijkheid bestond over de hoofdlijnen en de vensters, heeft de commissie in maart en april 2020 de aandachtspunten voor de samenstelling van de Canon en de hoofdlijnen in video-overleggen gedeeld met de gesprekspartners rond het curriculum, leden van VGN-commissies en docenten en lerarenopleiders uit het primair en voortgezet onderwijs. De voorzitter sprak in maart 2020 met Frits van Oostrom, de voorzitter van de eerste canoncommissie. De gesprekken leverden nuttige suggesties op voor nadere aanscherping van de ordenende principes, de verhouding tussen Canon en curriculum en de bruikbaarheid en verdere didactisering van de Canon in het onderwijs.

Bijlage 3

Gesprekspartners en deskundigen

De commissie is de volgende experts erkentelijk voor het delen van hun kennis voor het (her)schrijven van vensterteksten: Tuur de Beer, Nadia Bouras, Fia Dieteren, Els Kloek, Wijnand Mijnhardt, Gert Oostindie, Jacco Pekelder, Anneke Ribberink, Joost Rosendaal, Nicoline van der Sijs, Frank Willaert en Suze Zijlstra.

Ook danken we Agnes Cremers en Mark Bergsma van bureau Van Gisteren voor hun redactionele werk aan de basisversie van de vensterteksten, en Sandra Overweg (Xantext) voor het samenstellen van de versies voor basisonderwijs en onderbouw voortgezet onderwijs (vanaf zomer 2020 te vinden op canonvannederland.nl). Onze commissie is zelf uiteraard geheel verantwoordelijk voor de inhoud.

Verder is de commissie dank verschuldigd aan de volgende gesprekspartners:

Frits van Oostrom, voorzitter Commissie Ontwikkeling Nederlandse Canon (2005-2007)

Carla van Boxtel, Werkgroep Historisch referentiekader LEMM

Alderik Visser, SLO

Martin Bezemer, VGN-commissie vmbo

Gijs van Gaans, VGN-commissie Lerarenopleiders

Marian Heesen, VGN-commissie Wereldgeschiedenis

Petra Nijst, VGN-commissie havo-vwo

Ton van der Schans, voorzitter VGN

Anja Sinnige, VGN-commissie pabo

Beatrice de Graaf, faculteitshoogleraar Universiteit Utrecht

Geert van Besouw, docent geschiedenis, KSG De Breul

Frank Brinkman, docent geschiedenisdidactiek, Hogeschool Saxion

Koen Hoondert, vakdidacticus maatschappijwetenschappen, Universiteit Utrecht

Annemiek Houwen, docent geschiedenis, Drachtster Lyceum

Yolande Potjer, docent geschiedenis pabo, Iselinge Hogeschool

Kristel Schets, docent, Julianaschool Bilthoven

Jet van der Steijle, docent geschiedenis, Helen Parkhurst Daltonschool

Ronald Stroo, opleidingsdocent pabo, Hogeschool Leiden

Jeske Weerheijm, docent geschiedenis, UniC Utrecht

Onze dank gaat ook uit naar:

Kok Korpershoek (opmaak rapport)

Webbureau Driebit (voor het ombouwen van entoen.nu naar canonvannederland.nl)

Vincent van der Kamp (nieuwe iconen, opmaak wandkaart)

Inge Slings-de Vries (voor haar hulp bij de eindredactie)

Inzendingen

Niet in de laatste plaats wil de commissie alle inzenders – van betrokken burgers tot verenigingen en gemeenten – heel hartelijk bedanken voor hun suggesties. De commissie heeft tientallen zienswijzen en suggesties van het publiek ontvangen, uiteenlopend van algemeen commentaar tot concrete venstervoorstellen. De inzendingen zijn gebundeld en aan de orde gesteld in de plenaire vergaderingen. Vermeldenswaard zijn onder meer een werkstuk van een basisschoolleerlinge die een integrale visie op de canon uiteenzette, de motie *Zet Oss op de (pre)historische kaart*³⁵ van de Osse

---

³⁵ Motie te vinden via <https://api1.ibabs.eu/publicdownload.aspx?site=oss&id=100082167> (geraadpleegd op 20 mei 2020).

gemeenteraad, een voorstel van samenwerkende natuurorganisaties om natuur en landbouw onder de aandacht te brengen en een beschouwing over de plaats van de middeleeuwen in de canon. Een historicus reikte suggesties aan voor een minder Randstedelijk georiënteerde canon. Historici en erfgoeddeskundigen maakten zich sterk voor graaf Dirk III vanwege zijn rol in de ontwikkeling van het graafschap Holland. In een andere inzending werd betoogd dat het unieke karakter van het Nederlandse cultuurlandschap een prominentere plek verdient. De commissie ontving voorbeelden van mogelijke vensters over homoseksualiteit en de suggestie om te laten zien dat het zorgstelsel in Nederland een lange geschiedenis kent. Onderwerpen die doorwerken in het dagelijks leven van betrokkenen – Indonesië en Srebrenica voorop – konden rekenen op stevige adviezen van verschillende kanten, met name over de perspectieven en soms ook de woordkeus.

Illustratieverantwoording

De beeldrechten van de uitgesneden venstericonen bij de vijftig vensters van de Canon van Nederland worden beheerd door stichting entoen.nu. De oorspronkelijke herkomst van de beelden wordt bij elk venster verantwoord op canonvannederland.nl.

Gebruikte afkortingen

EUROCLIO	Europese Vereniging van Geschiedenisonderwijzers
havo	Hoger Algemeen Voortgezet Onderwijs
KNHG	Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap
LEMM	Landelijk Expertisecentrum Mens- en Maatschappijvakken
NWO	Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek
OCW	Onderwijs, Cultuur en Wetenschap
pabo	Pedagogische Academie voor Basisonderwijs
po	primair onderwijs
SLO	Stichting Leerplanontwikkeling
vmbo	Vorbereidend Middelbaar Beroepsonderwijs
VGN	Vereniging van docenten in geschiedenis en staatsinrichting in Nederland
vo	voortgezet onderwijs
vwo	voorbereidend wetenschappelijk onderwijs